

373

U-50

- MAR 2010

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՅՈՐԵՆԵԱԿԱՆ ԸՊԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ՑԱՆՉՆՈՒՄԻՄԲԻ

ՀԱՅԿ ԱՃԷՄԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԱՄԵԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԴՊՐՈՑԻ

ԹԱԻՐԻԶ

ՀԱՐԻԻՐԱՄԵԱՅ ՅՈՐԵՆԵԱՆԻ ԱՌԹԻԻ

1835—1935

Թ Ա Ի Ր Ի Զ

Ատրպատականի Հայոց Թեմական Տպարան

1936

ԳԻՆՆ Է 5 ՐԻԱԼ

6 FEB 2013

Ն. Ա. Յ 373
169 Ա-50

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՅՈՐԲԵԼԵՆԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ՅԱՆՉՆՈՒԹԻՄԻ

Միջ. պրկ. արհրառ Մուշումբաբեթ

Հեղինակ՝ ՆԱՅԿ ԱՃԷՄԵԱՆ

Թու-օր
203ր - ճր 1936

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԱՄԵԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԴՊՐՈՑԻ
ԹԱԻՐԻԶ

ՀԱՐԻԻՐԱՄԵԱՅ՝ ՅՈՐԲԵԼԵՆԻ ԱՌԹԻԻ
1835—1935

Թ Ա Ի Ր Ի Զ

Ատրպատականի Հայոց Քեմական Տպարան
1936

3513

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԵՆՎ ԿԻՊԱՍՍԱՆ

Ա. Գ. Գ. Գ. Գ. Գ.

Ր Ա Ֆ Ֆ Ի Ի

(ՅԱԿՈՐ ՄԵԼԻՔ ՅԱԿՈՐԵԱՆ)

Ծննդեան Հարիւրամեակին— 1835—1935

ի յիշատակ

Կը նուիրէ՝

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

1581-91

1169-90

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Շնորհիւ մեր երկրի Վեհապետ Ն Կ. Մ. Ռզա Շահ Մեծն Փահլավի հերոսական ջանքերի՝ Իրանի համայն ժողովուրդը այսօր ապրում է ոգևորութեան և հիացմունքի մի նոր շրջան՝ վերածնութեան ոսկեդարը:

Մեր երկիրը օրէ օր օժտւում է լուսաւորութեան ու տնտեսական նորանոր բարիքներով, որոնց արդիւնքը հաւասարապէս տարածւում է բոլոր ժողովուրդների մէջ:

Կրթական ու դպրոցական գործին յատկացրած խոշոր բիւզջէն ապացոյց է, որ Իրանի ժողովուրդը թօթափում է իրենից անցեալի տգիտութեան խաւարը և կանգնած է յառաջադիմութեան նոր վերելքի առաջ և որ այդ յառաջադիմութիւնը կատարւում է հաստատուն և արագ քայլերով:

Ուրախ ենք արձանագրելու, որ Իրանի զարթօնքի այս մեծ շրջանին զուգադիպում է Արամեան (Սարա) դպրոցի հարիւրամեայ յոբելեանը: Այս հինաւուրց դպրոցը իր հարիւրամեայ գոյութեան ընթացքում, ուսում ու գիտութիւն տարածելով Իրանահայ մանուկների մէջ, վստահօրէն կարող ենք ասել, որ Իրանի լուսաւորութեան գործում իր բաժին դերն ունի կատարած, որի համար այսօր նա փոխարինաբար օգտւում է մեր երկրի բարիքներից հաւասարապէս, ապացոյց դրան մեր կառավարութեան Լուսաւորութեան նախարարութեան կողմից նշանակւած օժանդակութիւնը ի նպաստ Թաւրիզի հայոց դպրոցների՝ պարսկերէն լեզուի ուժեղացման և պետական ծրագրի գործադրման առթիւ, տարեկան 19,200 ըլիւ, որից հաւասար բաժին է ստանում Արամեան դպրոցը: Այդ առթիւ դրպրոցի հոգաբարձութիւնը և Յոբելեանական Կենտր. Յանձնախումբը իրենց շնորհակալութեան և շնորհակալութեան

խօսքն են ուղղում Լուսաւորութեան յարգոյ Նախարարին և Ատրպատականի Լուսաւորութեան պ. Տեսչին, որոնց ջանքերի շնորհիւ դպրոցական գործը օրէ օր բարգաւաճում է մեզանում:

Արամեան դպրոցի Հարիւրամեայ Յօրելեանը գերազանցօրէն հայ մշակոյթի փառաբանման ու պանծացման մէկ տօնն է, քանի որ դարերի հոլովոյթի ընթացքում հայկական մշակոյթի ակն ու ակունքը հանդիսացել է հայ դպրոցը, որ ծառայել է նրա մատաղ սերնդի դաստիարակութեան վեհ գործին՝ մայրենի ոգեվառ շնչով օժուել:

Մէկ հարիւրամեակ սերունդներ եկել անցել են այս հինաւուրց հաստատութեան սեմից: Մէկ դար անընդհատ լուսոյ այս տաճարը թօթովախօս մանուկների լեզուի կապանքներն է արձակել և նրանց ուսուցել Մեսրոպեան գիրն ու հնչիւնը:

Փառք հայ դպրոցին: Փառք հայ մշակոյթի յուշարձաններից մէկի՝ հարիւրամեայ յօրելեար Արամեան դպրոցին:

Յօրելեանական Կենտրոնական Յանձնախումբը դպրոցի հարիւրամեայ յօրելեանի առթիւ անհրաժեշտ համարեց հրատարակութեան տալ նրա համառօտ պատմութիւնը: Պ. Հայկ Աձէմեանը, որ կազմած ունէր Արամեան դպրոցի պատմութիւնը, սիրայօժար կամքով տրամադրեց հրատարակելու, որի համար Յանձնախումբը իր շնորհակալութիւնն է յայտնում: Հրատարակութիւնից գոյացած գուտ արդիւնքը յատկացելու է Յօրելեանական Փոնդին:

ՅՈՐԵԼԵԱՆԱԿԱՆ ԿԵՆՏ. ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲ

Փաւրիգ

4 Մայիս 1936

Ը Ն Յ Ե Ր Յ Ո Ղ Ի Ն

Արամեան դպրոցի հարիւրամեակի Յօրելեանական Կենտրոնական Յանձնախումբը առաջարկեց ինձ գրել դպրոցի պատմութիւնը սկիզբէն մինչև մեր օրերը:

Տարիներու ընթացքին թէ Քաւրիգի մէջ և թէ այլուր, ինչպէս նաև ամառնային ուսումնասիրական ճամբորդութեանցս ատեն ես հաւաքած, ձեռք բերած եմ բազմատեսակ փաստաթուղթեր, նամակներ, լուսանկարներ, հին հրատարակութիւններ, յուշեր ու կազմած եմ մանրամասն և ընդարձակ «Պատմութիւն Հայոց Ատրպատականի» անունով աշխատութիւն մը՝ հնագոյն դարերէն մինչև մեր օրերը: Ահա իմ այս անտիպ աշխատութեան մէջէն ես հանեցի Արամեան դպրոցի պատմութեան վերաբերեալ նիւթերն ու փաստաթուղթերը, որոնք կարճ ժամանակի մէջ դասաւորելէ յետոյ յանձնեցի մամուլին: Ընթերցողը Արամեան դպրոցի բաւական մանրամասն պատմութենէն դատ պիտի գտնէ նաև բազմատեսակ աղբիւրութիւններ մասնաւորապէս Քաւրիգի աւելի քան 100 տարիներու մշակութային կեանքի և զանազան դէպքերու ու դէմքերու մասին:

Աշխատութեանս համար իբր ազբիւր նկատու ունեցած եմ Ատրպատականի Հայոց Առաջնորդարանի գիււանական հատ ու կտոր թուղթերը, նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի թուղթերէն կատարածս արտագրութիւնները (1931ի ամբան) իմ սեփական փաստաթուղթերն ու գրութիւնները՝ զանազան գրքեր և այլն: Գրքի տպագրութեան ժամանակը շատ կարճ ըլլալով, տարբախտարար չկրցայ քննել Արամեան դպրոցի վերջին յիսնամեակի թուղթերը: Իմ ունեցած հազուագիւտ և պատմական լուսանկարներէն ոմանց հրատարակութիւնն այս գրքի մէջ շատ կարևոր էր, բայց ժամանակը կարճ ըլլալով հնարաւոր չեղաւ:

Անշուշտ աշխատութիւնս ունի իր անխուսափելի թերութիւնները, որոնց համար ընթերցողի ներողամտութիւնը կը խնդրեմ, խոստանալով ապագային կատարել լրացումները:

Առիթէն օգտուելով յատկապէս պիտի խնդրէի, որ Քաւրիգի հայ հին գերդաստաններն ու բանիմաց անձինք տրամադրէին ինձ զանազան հին լուսանկարներ, պատմական արժէք ունեցող նամակներ կամ գրութիւնները, որպէսզի օգտագործեմ իմ «Պատմութիւն Հայոց Ատրպատականի» աշխատութեան մէջ, որ մտադիր եմ մօտիկ ապագային լոյս ընծայել՝ եթէ միայն մեկեկնաս կամ հրատարակիչ գտնուի:

Փաւրիգ 28 Մայիս 1936

ՀԱՅԿ ԱՁԷՄԵԱՆ

ԳԵՐԱՇՆՈՐԸ ՏԷՐ ՆԵՐՍԷՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԵԼԻՔ ԹԱՆԳԵԱՆ
 ԱԶԴԱՆՈՒԷՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ԹԵՄԻՆ ՀԱՅՈՑ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ
 Մեծ Հովանաւոր Թաւրիզի Հայոց Ազգային Հաստատութեանց

Գ Ա Ր Ե Ր ՈՒ Մ Ե Ջ Է Ն

Հայ մատենագրութեան պատմութեան մէջ արժանի տեղ կը գրաւէ բնիկ Թաւրիզեցի Պատմագիր Առաքել Վարդապետ Դավրիժեցի*), որուն ծննդեան թուականը յայտնի չըլլալով կ'ենթադրուի թէ ծնած է 1590ական թուականներուն: Թաւրիզի մէջ գրածանաչ դառնալէ յետոյ՝ դեռ պատանի կը տարուի Էջմիածին, ուր կը ստանայ հոգևոր ուսում և կաշակերտէ Աղբակեցի Փիլիպպոս Կաթողիկոսին: Ասոր հրամանով ալ 1651ին ձեռնարկեց գրել իր պատմութիւնը, որ կը շօշափէ 60 տարիներու շրջան մը: Իր պատմութիւնը գրեց 11 տարիներու ընթացքին, ձեռութեան մէջ—«Զի ծերացեալ եմ և կարի պակասեալ ի զօրութեանց», «ցաւազար մարմնով», «աչքի պակաս լուսով», «գողահար ձեռքով» և և ամենայն կարողութեանց տկարացեալ»: Ինքն ալ ցանկութիւն ունեցած է գրել ժամանակակից դէպքերու պատմութիւնը.—«Ինձնէն իսկ տեսանելով դաւերս Հայաստան աշխարհին, և զնուազին մերոյս ազգին... կսկծալի մորմոքմամբ այրիւր սիրան իմ, վասն որոյ յօժարեցայ յարձանագրութեան սոցին»: Բազմաբղիւն Առաքել Վարդապետը վախճանեցաւ 1670ին յէջմիածին և թաղուեցաւ վանքի գերեզմանատան մէջ, ուր և կայ իր շիրիմը հետեւեալ պարզ արձանագրութեամբ.— «ՊԱՏՄԱԳԻՐՆ. ԱՅՍ Է՛ ՏԱՊԱՆ ԱՌԱՅԻՆՆ ԿԱՏՈՒՄԱՊԵՏԻՆ. ՌՃԺԹ ԹՈՒԻՆ»:

Մեծն Շահ Աբասի բռնազաղթէն յետոյ կաթողիկ քարոզիչները Իրան անցան՝ Հայ ժողովուրդը պառակտելու և Հայ ազգային եկեղեցին վարկարեկելու նպատակով:

Կաթողիկ քարոզչութեան դէմ պայքարելու համար՝ էջմիածնէն, Տաթևէն, Վարազայ վանքէն և այլ կեդրոններէն ճարտասան վարդապետներ շրջագայութեան ելան: Այս վարդապետներէն մէկն էր Վասպուրականի Մոկս գաւառի Բար (կամ Բառ) գիւղին մէջ ծնած Պօղոս Վարդապետը, որ «քարոզելով եկն ի Թաւրիզ քաղաք և անդ ի կիր արկեալ զգործ վարդապետութեան իւրոյ և յամենայն աւուրս քարոզիւ և դասիւ և յորդառատ վարդապետութեամբ լուսաւորէր զժողովուրդ քրիստոնէից, որ և պատահէին անդ»: Մոկացի Պօղոս Վարդապետը, վերանորոգեց Թաւրիզի Հայոց եկեղեցին և դպրատուն շինեց և «իւրոց աշակերտաց կացուցանէր դպրապետս, և զամանս մանկանց զպատշաճաւորս ընդ իւր շրջեցուցանելով ուսուցանէր»:

*) Ասոր հարազատները սերունդէ սերունդ քահանայ ձեռնադրուեցան և պահեցին Առաքել անունը իրենց գերդաստանին մէջ, որ կը շարունակուի մինչև այժմ: Պատմագրի անունով գերդաստանն ալ Պատմագրեան կոչուած է՝ ԺԹ. դարու առաջին կէսէն: Հ. Ա.

Կաթողիկ քարոզիչները Թաւրիզի մէջ կը կատարէին հայա-
կործան աշխատանք, որուն դէմն անհերք համար՝ Նոր Զուգայեցի
Ազիքսանդր Կաթողիկոսը 1707ին էջմիածնէն խնդրագիր (արդա)
մը գրեց Թաւրիզ՝ «Շահին Շահ Ղուլի Խանին» — «...Ահա մեր խըն-
դիրքն՝ առաջին՝ և միջին՝ և վերջին այս է, որ հայն հայ լինի, և
ֆռանկն ֆռանկ . . . հայն հայ կենայ և ֆռանկն ֆռանկ. հայն
ֆռանկի ժամն չգնայ և տղայ կարդալու չտայ: . . . Աղաչեմ մե-
ծապատիւ Տէրութենէդ որ ոահաթին ողորմես այս ֆռանկութիւն
վերանայ: Աստուած Շահին Շահ Ղուլի Խանիդ և քու հրամանուցդ
դօլվաթն և ուզրն դիագայ անէ: Ամէն:» (Անտիպ կոնդակէն ար-
տագրած եմ): Կաթողիկութիւնը վերջ կը գտնէ Թաւրիզի մէջ
1720ական թուերուն և հայերը կ'աղատուն օտարներու ազգա-
կործան արարքներէն և ազդեցութենէն:

Թաւրիզի Բերդաթաղի Հայոց Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ
բակին մէջ միշտ ալ գոյութիւն ունեցած է դպրատուն կամ վար-
ժատուն, որուն շէնքն անկասկած դեանայարկ, կիսալոյս խուց մը
կամ աղիւսաշէն ցած կամարներով սենեակ մը եղած է, ուր աւելի
քան 100 տարիներու ընթացքին (1670—1790) իբր վարժապետ և
դասատու Թաւրիզի Հայոց բազմաթիւ քահանաներէն յայտնի են
հետեւեալները. — Պատմագիր Առաքել Վարդապետի Նուսիկ անունով
եղբոր որդին՝ Տէր Փիլիպպոս (վախճ. 1684), Վանեցի Տէր Յակոբ
(վախճ. 1686), Տէր Առաքել Դավրիժեցի (վախճ. 1724) Տէր Փի-
լիպպոս (վախճ. 1775) Տէր Սիմէոն (վախճ. 1707) Տէր Յովսէփ
Աւ. Քհնյ. Մելիք Յովհաննիսեան, որ 1782ին կը հիմնէ Ս. Աստ-
ուածածին եկեղեցոյ ներկայ շէնքը, որուն մօտ էր նաև Թաւրիզի
Հայոց վարժատուն-դպրատունը:

Համբո՛յր ձեզ, խոնաւ ու խոնարհ դպրատուներ, կիսալոյս
և լիայոյս վարժատուներ, որ ձեր խորին խորհուրդ կամարներն ու
մտայլ պատերը դարերու ընթացքին՝ դարձան հաւաքարան և ըն-
դունարան հայ ուսումնասենչ մանուկներուն և պատանիներուն:

Յարգանք ձեզ, անվարձ մշակ և կենդանի նահատակ հին վար-
ժապետներ, դուք մտաւոր խաւարի մէջ առկայժող ճրագներ, որ
ձեր աշակերտներու միտքը լուսաւորեցիք Լուսաւորչի լոյս հա-
ւատքով և Հայոց Այբուբենի խորաքանդակներով:

Ողջո՛յն ձեզ, ուսումնասենչ հայ մանուկներ և պատանիներ,
դուք, անձինք նուիրեալք, որ դպրատուներու և կամարակապ ու
տխուր խուցերուն մէջ, ծնրադիր նստած հողածածկ յատակներուն
վրայ՝ ծանր պատիժներու և հարուածներու ենթակայ բլրալով հան-
դերձ, ձեր անոյշ ձայներով հնչեցուցիք Հայոց Ոսկեղնիկ ու
Մեծասրանչ Լեզուն և մայրենի բարբառը սիրական:

ԹԱՒՐԻԶԻ ՀԱՅՈՑ ԿՐԹԱԿԱՆ ԱՐԾԱԼՈՅԱԸ

ԲԵՐԴԱԹԱԳԻ ԴՊՐԱՏՈՒՆ—ՎԱՐՎԱՏՈՒՆ

Թաւրիզի հայաբնակ Ղալա կամ Բերդաթաղի Ս. Աստ-
ուածածին եկեղեցոյ արևմտակողմի անկիւնը մինչև այժմ
կը մնայ միջակ մեծութեամբ (4.50×3.50) մեթր), ցած ա-
ռաստաղով և հողէ յատակով սենեակ մը, որ այժմ տպա-
րանի պահեստն է:

Աւելի քան 120 տարի առաջ այդ կիսալոյս սենեակն
էր ահա Թաւրիզի Հայոց դպրոցական շէնքը, որ կոչուած
է նաև Բերդաթաղի դպրատուն—վարժատուն:

Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ շատ քիչ ուսումնական
քահանաներէն մէկը և կամ ոմն դպիր ու տիրացու՝ այդ
մենաւոր ու տիրատեսիլ սենեակին մէջ գրել-կարդալ կը
սովորեցնէին հայ պատանիներուն: Ասոնք գրածանաչ դառ-
նալէ յետոյ կը սկսէին կարդալ և կամ բերանացի սովորել
եկեղեցական աղօթքներ, շարականներ, սաղմոսներ, մինչև
անգամ Գր. Նարեկացիի խրթին գրաբարով աղօթքներն ու
փառաբանութիւնները: Դասատուն եթէ գիտէր քերական-
ութիւն կամ ճարտասանութիւն բաժին կը հանէր նաև
իւր աշակերտներուն: Կ'աւանդուի որ քահանաներէն մէկը,
որ քերականութիւն կուտար պատանիներուն, չէր հան-
դուրժեր, որ անոնք շուտ ըմբռնէին և կամ հասկնային իր
ըսածները, վախնալով որ կրնան զինք գերազանցել: Այդ
քահանան այնքան ծեծ ու պատիժ կուտար ընդունակ ա-
շակերտներուն, որ ասոնք ստիպուած կ'ըլլային ուսումէն
փախչիլ և արհեստի երթալ:

Բեզաթաղի դպրատան մէջ աշակերտներուն պարսկերէն լեզու կը սովորեցնէր Բեթլեհեմ վարժապետը: Սա ի պատուի էր մանաւանդ Թաւրիզի հարուստ հայերու մօտ: Բեթլեհեմ վարժապետը լուսկեաց և դաժան մարդ էր, բայց հմուտ էր պարսից լեզուին, Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ մէջ դպրապետ էր և առհասարակ համայնքի ազդեցիկ անձերէն մէկն էր:

Երբ Վրաստանի Հայոց Առաջնորդ Ներսէս Արքեպիս. (յետոյ Կաթողիկոս) Աշտարակեցին Թիֆլիսի մէջ հիմնեց Ներսիսեան դպրանոցը (1824ին), Բեթլեհեմ վարժապետը պատիւ ունեցաւ Աշտարակեցիի կողմէ 1828-ին հրաւիրուելու Թիֆլիս՝ իբր Պարսից լեզուի դասատու Ներսիսեան դպրանոցի մէջ պաշտօնավարելու համար:

ԺԹ. դարու առաջին քառորդին Թաւրիզի մէջ յայտնի էր հայազգի Սեթ Խանը, որ Փաթ-Ալի Շահի և ասոր զաւակ Աբաս Միրզայի կողմէ յարգուած անձնաւորութիւն մըն էր: Այդ դարու սկիզբները՝ Ատրպատականի Հայոց Առաջնորդները կը նստէին Արտազի Ս. Թաղէոս Առաքելոյ վանքին մէջ և երբեմն թեմական այցելութեան կ'երթային գաւառները, իսկ պաշտօնական գործերու համար կուգային Թաւրիզ: Սեթ Խանն էր, որ Հայոց առաջնորդները կը հիւրընկալէր իր տան մէջ և կամ անոնց խընդրանքները կը ներկայացնէր կառավարութեան և թագաժառանգ Աբաս Միրզային՝ միշտ հասնելով զրական արդիւնքի:

Ամենայն Հայոց Եփրեմ Կաթողիկոսի հաւատարիմ աջակից և Հայրապետական գործերու ղեկավարը ազգահուէր Ներսէս Արքեպ. Աշտարակեցին էր: Ասոր հրահանգով Տաթևի վանահայր Մարտիրոս Արքեպ.ը 1823-ին, Մեղ-

*) Սեթ Խանը Փաթ Ալի Շահի կողմէ 1821ին դնաց Լոնդոն իբր դեսպան, իսկ վերադարձէն յետոյ Թաւրիզի մէջ կազմակերպեց անգլիական ապրանքներու ցուցահանդէսը: Հ. Ա.

րիի վրայով անցաւ Ղարադաղ և եկաւ Թաւրիզ՝ Աբաս Միրզային ներկայանալու համար: Մարտիրոս Արքեպ.ը իջաւ Սեթ Խանի տունը. բացատրեց որ եկած է թագաժառանգին ներկայացնելու կարգ մը խնդիրներ, որոնք կապ ունին էջմիածնի վանքի, հայրապետական գործերու, Երևանի Սարգար Հիւսէյին Խանի յարաբերութեանց և այլն հարցերու հետ:

Սեթ Խանի միջնորդութեամբ Մարտիրոս Արքեպ.ը ներկայացաւ թագաժառանգին, որ բարեյաջող լուծում տուաւ անոր խնդիրներուն: Ի պատիւ էջմիածնի պատգամաւոր Արքեպիսկոպոսին Սեթ Խանը իր տան մէջ ընթրիք տուաւ, որուն հրաւիրուած էին հայ և պարսիկ բազմաթիւ յայտնի մարդիկ:

Ընթրիքէն յետոյ, Սեթ Խանը, երբ արդէն օտարազգի հիւրերը գնացեր և մնացեր էին միայն հայերը, խնդրեց Մարտիրոս Արքեպ.էն, որ էջմիածին հասնելուն պէս հրմուտ և ուսումնական վարժապետ մը զրկեն Թաւրիզ՝ հայ պատանիներուն ուսում սովորեցնելու համար: Մարտիրոս Արքեպ.ը խոստացաւ էջմիածին հասնելուն պէս կատարել Սեթ Խանի խնդրանքը:

Եւ իսկապէս 1823-ի աշնան էջմիածնէն (Թաւրիզ հասաւ Վանեցի Ղազար Վարդապետ Վարժապետը*), որ ոչ միայն քաջ հայկաբան էր, վարժ երաժիշտ, այլև բանաստեղծ: Սա ընտիր գրաբարով գրած է տաղաշափեալ ոտանաւորներ, ձօներ, գովքեր, կրօնական երգեր և այլն: Թաւրիզի Հայ իշխաններուն իր ձօնած երգէն անա տուն մը իբր նմոյշ:

Գերապասիւ յարգոյ ի խիստն,
Ասփառագեան ազգին պարծան,
Ահա եհաս ժամ ցնծութեան,
Երգս յօրինել մեզ բեկրական:

*) Սա կը ստորագրէր—Ղազար իբր Վարժապետ Վարդապետ Տէր Մարտիրոսեան Տէր Ղեւոնդեանց:

Աղբակի Ս. Բարդղղիմէոս վանքի վանահայրն էր 1820ական թուականներուն Իսրայէլ Եպիսկոպոսը, որ կը վայելէր Իրանի թագաժառանգ (Նայիր Սալթանէ) Աբաս Միրզայի համակրանքը: Ռուս-պարսկական 1827 թուի պատերազմի ընթացքին այս եպիսկոպոսը շատ մեծ ծանայութիւն ցոյց տուաւ Իրանին՝ իր հակառուս գործունէութեամբ, որուն առաջ չը կրցան առնել Պասկևիչն ու Ներսէս Արքեպ. Աշտարակեցին: Վերջինիս սպառնալիքով միայն Իսրայէլ Եպիսկոպոսը ձեռնթափ եղաւ Ատրպատականի Հայոց Առաջնորդութեան պաշտօնէն և քաջուեցաւ Աղբակը: Արդէն Թիւրքմէնչայի ռուս-պարսկական դաշինքն ալ կնքուած էր և Ատրպատականէն աւելի քան 40,000 հայեր անցան Արարատեան դաշտը՝ 1828 թուի գարնան:

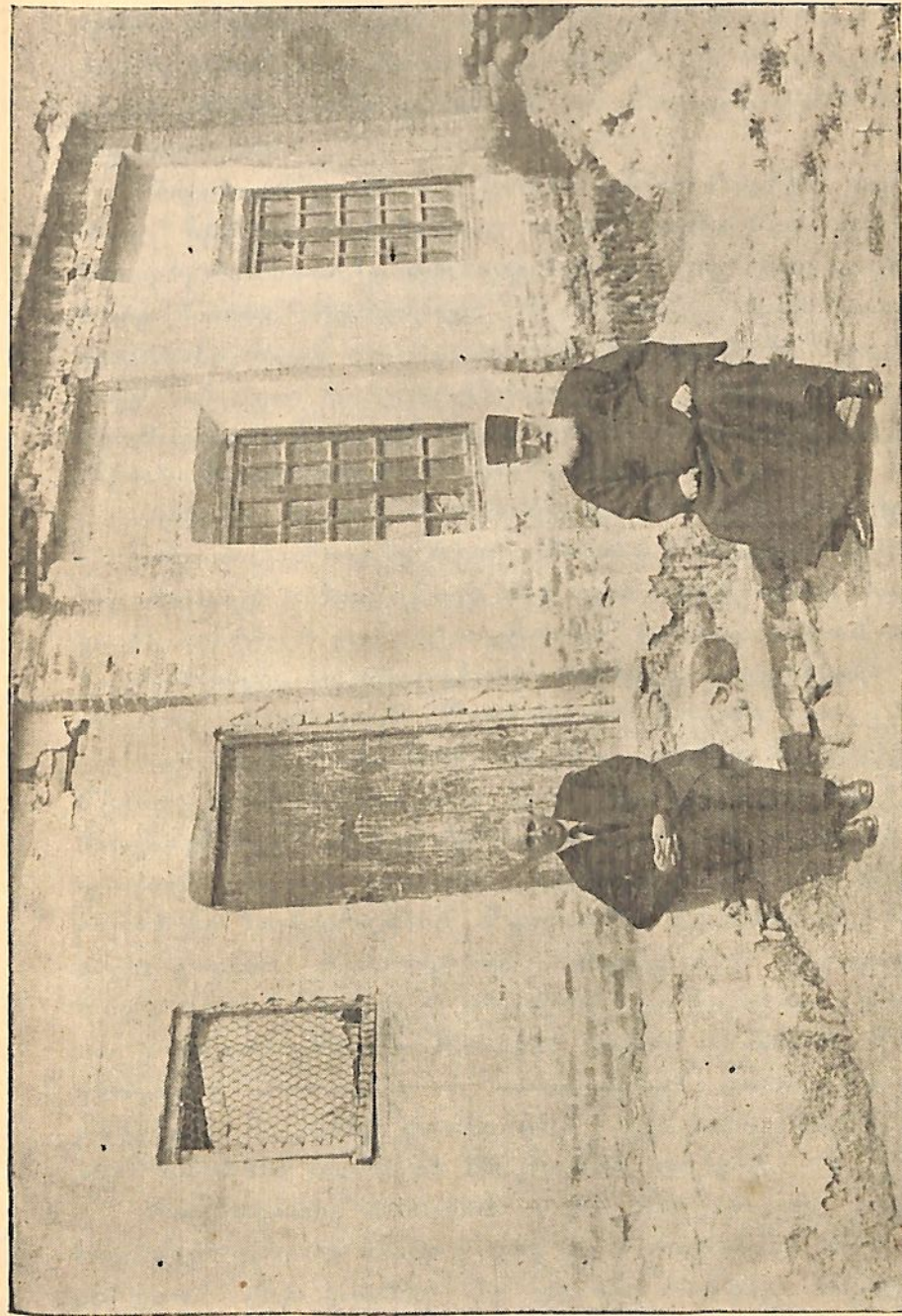
Այս թուականին Թաւրիղի մէջ մնացին միայն վեց տուն հայեր — Զարգարբաշոնց (Պատմագրեան), Սէթխանենց, Բժշկեանենց, Տէր Յովսէփենց և մէկ երկու այլ տներ:

Նոյն թուի աշնան էջմիածնէն իբր առաջնորդ եկաւ Կեսարացի Բարսեղ Արքեպիսկոպ.ը, որ ազդեցիկ և եռանդուն անձ մը եղած է: Սա շրջագայութեան գնաց գաւառները, որոնք պատերազմի պատճառով անտեսապէս քայքայուած էին:

Բարսեղ Արքեպ.ի նպատակն էր Մակուի Ս. Թաղէի վանքէն Առաջնորդարանը փոխադրել Թաւրիղ: Բայց այս գործը չը կարգադրած ստիպուած եղաւ մեկնիլ էջմիածին 1831ի Հոկտեմբերին, որպէսզի ներկայ ըլլար Յովհաննէս Ը. Կարբեցի Կաթողիկոսի օժման հանդիսին, որ պիտի տեղի ունենար Նոյեմբեր 8-ին էջմիածնի մէջ:

Բարսեղ Արքեպ.ը էջմիածնէն ալ չը վերադարձաւ ուստի և Ատրպատականի թեմը թափուր մնաց:

Յովհաննէս Կաթողիկոսը 1833ի ամրան (Յուլիս 9) Կարբեցի Նիկողոս Վարդապետը եպիսկոպոս ձեռնադրեց և ուղարկեց Թաւրիղ՝ նոյն թուի աշնան, իբր Ատրպատա-

ՔԱՆՐԻՉԻ ԲԵՐԴԱՅԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ԴՊՐԱՍՈՒՆ — ԿԱՐԺԱՍՈՒՆԸ, 1836 — 1837 թուերուն: ուր պատկերված է ՄԵՍՐՈՊ ԹԱՂԻՍԻՅԱՆը Ատրպատականի Հայոց Առաջնորդ Գեղ. Տէր Ներսէս Արքեպ.ը և Արամեան Դպրոցի արդէ տեսուչ Մեղ. Ստեփանեանը

կանի Հայոց Առաջնորդ, որու առաջին գործն եղաւ 1834ին հիմնել Առաջնորդարանի յարմար շէնք մը՝ Մայր Աստուածածին եկեղեցոյ արևմտակողմը: Այդ շէնքը մինչև հիմայ կայ և 1889էն ի վեր կը ծառայէ իբր Ատրպատականի Հայոց տպարան:

Իսլրատան գործը այս Առաջնորդի օրով գրեթէ նոյնը մնաց: Նիկողոս Եպիսկոպոսի ամբողջ գործը եղաւ կանոնաւորել Թեմական հասոյթները, հաւաքել տալ պտղադրամը և իր համար աջահամբոյր: Ուսումնասէր ըլլալէ աւելի դրամասէր մարդ էր, վարչական կարողութենէ զուրկ, բայց հանդարտ ու հաշտ բնաւորութիւն ունէր: Լոբլեայն կ'ենթարկուէր Թաւրիզի հայոց գլխաւորներու քմահաճոյքներուն: Կառավարութեան կողմէ յարգուած էր:

Նիկողոս Եպիս ի ժամանակն էր, 1836ի ամառը, երբ Հնդկաստանէն Թաւրիզ եկաւ Մեսրոպ Թաղիադեանը, որ Նոր Զուղայի և Կալկաթայի մէջ իբրև դաստիարակ, ազգային գործիչ և քաջ ուսումնագէտ՝ համբաւ հանած էր: Կատարելապէս կը տիրապետէր հայերէն, պարսկերէն և անգլերէն լեզուներուն: Թաղիադեանը Թաւրիզ եկաւ իր դեռատի կնոջ՝ Թանգ Խաթունի հետ, որ Նոր Զուղայեցի Մկրտիչ Սեթեանի դուստրն էր և նոր էին ամուսնացեր: Թաղիադեանը Թաւրիզի մէջ ծանօթացաւ անգլիական հիւպատոսի հետ, որու անուան յանձնարարական թուղթեր բերած էր Կալկաթայէն և Սպահանէն: Հիւպատոսի ջանքերու շնորհիւ Թաղիադեանը Թաւրիզի մէջ արքայազն Մելիք Ղասրմ Միրզային անգլերէն դասեր սկսաւ տալ՝ լաւ վարձատրութեամբ: Թաւրիզի հայերը տեսնելով Թաղիադեանի հմտութիւնը և դաստիարակի կարողութիւնը խնդրեցին, որ իրենց վարժարանի հայկաբանութեան դասերն ստանձնէ տարեկան 60 թուման ոռճիկով:

Թաղիադեանը ամսական 5 թուման լրիւ չէր ստանար, միշտ պարտք ունէր և կամ իր ծանօթներէն ամչնալով դրամ փոխ կ'առնէր իր օրուան ծախքերը հոգալու:

համար: Թաղիադեանը յուսախաբ եղած էր, մանաւանդ որ ինքն ալ անհամբեր մարդ էր, չէր հանդուրժեր անարդար վարմունքի: Այսպէս, ապերախտ և անմխիթար պայմաններու մէջ Թաղիադեանը Թաւրիզի հայոց վարժատան մէջ պաշտօնավարեց մինչև 1837ի վերջերը՝ երբ ընտանեկան դժբախտութիւն մը խորտակեց անոր սիրտը: Իր սիրելի Թանգ Խաթունը ծննդաբերութեան երկունքի ատեն մեռաւ 1837ի Նոյեմբեր 18ին:

Ի պատիւ արդիւնաւոր վարժապետին՝ վշտահար Մեսրոպին՝ յուղարկաւորութիւնն ու թաղումը կատարուեցաւ հանդիսաւոր կերպով:

Առաջնորդ Նիկողոս Եպիսկոպոսը պատարագիչն էր: Թաւրիզի ամբողջ Հայութիւնը ներկայ էր թաղման: Դամբանական խօսեցան Թաղիադեանի ուսուցիչ-դաստիարակ Պօղոս Վարդապետ Ղարադաղցին և պաշտօնակից Ղազար Վարդապետ-Վարժապետը: Թանգ Խաթունը թաղուեցաւ Մայր Եկեղեցոյ հիւսիսակողմը:

Թանգ Խաթունի մահէն յետոյ Թաղիադեանը կորսնցուց իր հոգեկան խաղաղութիւնը, դարձաւ սրտաբեկ և վշտահար: Նա եկեղեցոյ բակէն դուրս կ'ապրէր, իսկ զըպրատունը կը գտնուէր եկեղեցոյ բակին մէջ, ուրկէ երբ կ'անցնէր և աչքը կ'իյնար Թանգ Խաթունի գերեզմանին վրայ, չէր կրնար իր յուզումը պահել:

«Մարսափելի մտայուզութիւն կզգամ ուսումնարան յաճախելոյս ժամանակն որովհետև պարտաւոր եմ իմ Թանգ Խաթունի գերեզմանի մօտովն անցանել»:

Թաղիադեանը Թաւրիզէն չը մեկնած՝ իր վաղամեռիկ Թանգ Խաթունի գերեզմանին վրայ սև մարմարեայ հազւագիւտ քարերով յուշարձան մը շինել կուտայ՝ գրելով նաև հետևեալ տապանագիրը.

*) Այս յուշարձանի ձևի, քարերու և տեղի մասին դանազան ենթադրութիւններ կան Թաւրիզի մէջ: Ն. Ա.

Թանգ Մեսրոպայ Թաղիադեանց
Օսար յիմոց Հայրենեաց
Ի ծնանել զմարդ յաւխարհ
Ծնայ ինքնին առ Աստուած:
1837 ամի. 18 Նոյեմբերի

Թանգ Խաթունի մահէն յետոյ բազմատանջ Թաղիադեանը միայն 5 ամիս մնաց Թաւրիզ, Նա 1838ի Ապրիլի սկզբին ճամբայ ելաւ դէպի Էջմիածին և անկից ալ Մայրսին անցաւ Կ. Պոլիս:

Մեսրոպ Վարժապետը իր մէկ ու կէս տարուան պաշտօնավարութեան ընթացքին շատ խոր և անմոռաց յիշատակներ թողուց Թաւրիզի Հայութեան մէջ: Անոր հաւատարիմ բարեկամներն ու երախտագէտ աշակերտները երկար տարիներ պատկառանքով յիշած են իրենց սիրելի Վարժապետի անձնուէր և արդիւնաւոր պաշտօնավարութիւնը: Երախտագէտ հին սերունդը տարիներ շարունակ օրհնել տուած է ազգի երախտաւոր Վարժապետի վաղամեռիկ կնոջ գերեզմանը, որուն սև մարմարին շիրմաքարը սակայն շուրջ 50 տարի առաջ աւերիչ ձեռքերը վերցրել են, անյայտ թողնելով նոյնիսկ գերեզմանին տեղը:

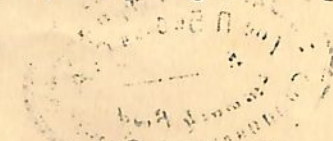
Թաղիադեանը Թաւրիզէն հեռանալէ յետոյ ալ նամակագրութիւն պահեց իր հաւատարիմ բարեկամներու հետ, որոնցմէ էին Մատուրխանեան «Բարձրաստիճան Սեթ Խան և Պարոն Անդրէաս, պ. Ուռպելով»: Թաղիադեանը Կալկաթայէն 1841ի Փետրուար 20ին նամակ կը գրէ խնդրելով, որ իր բարեկամները և թէ «Գերապատիւ հասարակութիւնն Դավրիժոյ» դրամապէս օժանդակեն իրեն որպէսզի լոյս ընծայէ «տասնևութ հատոր գրեանք միայն յինէն շարադրեալ պատրաստի կայ վասն տպագրութեան, և կարօտի օժանդակութեան ազգասիրաց մերոց ընդ ամենայն տեղիո»: Թաղիադեանը իր բարեկամներուն կը գրէ նաև հետևեալը.

«Սկսեալ 1827-էն մինչև 1840, մեծահոշակ Աթոռն Հայաստանեայց Ս. Էջմիածնի իւր հինգհարիւրաւոր միաբանիւքն և համօրէն ազգիս եկամտովն չգրեաց այնքան գրեանս որքան նուաստս միայնակ: . . . Արդ եթէ նոքա ձերոց ողորմութեանց կարօտին և զան և առատապէս վարձատրին, ընդէ՞ր ո՛չ և նուաստս, որ քան զամենեսին զնոսա առաւել վաստակեցի»:

Արարատեան Աշխարհի այս Մեծ Զաւակը՝ նոյնինքն Մեսրոպ Թաղիաղեանը, որ Փ.Պ. դարու Հայ Ազգային Վերածնութեան ռահվիրաներէն մէկն է, շուրջ 30 տարիներու արդիւնաւոր և ազգանուէր գործունէութիւն ունեցաւ: Անոր միշտ սիրելի անունը լուսատու ճառագայթի մը նման կը շողայ Թաւրիզի Հայոց կրթական Արշալոյսի պատմութեան մէջ, երբ նա իր լուսամիտ գաղափարներով, դաստիարակչական նոր ուղղութեամբ, հայրենասիրական ոգիով, ազգային շունչով Բերդաթաղի դպրատան վարժատան խոնարհ յարկին տակ ուսում կուտար հայ մանուկներուն և պատանիներուն, որոնց կը սորվեցնէր երգել իր յօրինած ազգային երգը.

Տէր կեցո դու զՀայս
Եւ աբա զնոսա պայծառ...

Իր մօտ մէկուկէս տարուան պաշտօնավարութեամբ Մեսրոպ Թաղիաղեանը Թաւրիզի Հայոց դպրատուն-վարժատունը ժամանակակից կրթական ոգիին յարմարցուց և դաստիարակութեան գործը աւելի ցայտուն ու որոշ դարձուց՝ Թաւրիզի տեղական պայմաններուն համեմատ: Անկասկած է, որ Թաղիաղեանի վարժապետական կարճատև պաշտօնավարութիւնը նոր և յուսատու դարազուխ մը բացաւ Թաւրիզի հայոց դպրոցական կեանքի համար: Զուտ կրօնական դպրասունը Թաղիաղեանի շնորհիւ վերածուեցաւ աշխարհական վարժատն, ուր անշուշտ կրօնական շունչը դարձեալ ուժեղ էր: Յորելեար դպրոցի շէնքի կառուցումը թէև 1851ին կատարուեցաւ, սակայն այդ թուա-

կանէն 15—20 տարի առաջ, Բերդաթաղի դպրատունը իբր պաշտօնական դպրոց գոյութիւն ունեցեր է, իսկ Թաղիաղեանի օրով դպրատան՝ կամ ինչպէս ինքը կ'ըսէ «ուսումնաբան» ի գործը մտաւ իր իսկական հունի մէջ: Եւրոպական կրթական - դաստիարակչական ժամանակակից նորագոյն մեթոդներուն ծանօթ ըլլալով՝ Թաղիաղեանը իբր դաստիարակ և ուսուցիչ, իբր փորձուած կրթական գործիչ չը պիտի հանդուրժէր որ դպիր, տիրացու, տէրտէր կամ վարդապետը յամառօրէն շարունակէին դպրատունը պահել ուսուցման մնայլ և դաժան ձեւերու և կրօնական ծանր շունչին տակ:

Թաղիաղեանի կարճատև բայց արդիւնաւոր ուսուցչական պաշտօնավարութիւնը այն նշանակութիւնն ունեցաւ, որ Բերդաթաղի դպրատուն-վարժատունը աշխարհիկ շունչ և հայկական ոգի առաւ և ժամանակակից ըմբռնումներու համաձայն ազգային ուսումնարան համարուեցաւ: Այս տեսակէտէն ելնելով Մեսրոպ Թաղիաղեանը կը հանդիսանայ իբր Թաւրիզի Հայոց կրթական Արշալոյսի եթէ ոչ անդրանիկ, այլ մեծագոյն ռահվիրաներէն մէկը, որուն գործը աւելի հիմնաւորեց, կերպարանաւորեց և պաշտօնական բնոյթ տուաւ Աշտարակեցի Սահակ Եպիս. Սաթուհեանը, Աարսատականի Հայոց երջանկայիշատակ Առաջնորդը:

Ինչպէս վերը յիշեցի 1837 թուի ամառը Ազուլիսէն՝ Ղարադաղի վրայով Թաւրիզ եկաւ բնիկ Մուժամբար զիւղացի, բայց Ղարադաղցի կոչումով, յայտնի հայկաբան Պօղոս Վարդապետը, որուն աշակերտած էր Մեսրոպ Թաղիաղեանը: Պօղոս Վարդապետը Թաւրիզ մնաց մօտ ութ ամիս, մինչև 1838ի սկիզբները: Այս բազմարդին վարժապետ-վարդապետը, «արտաքոյ ուսումնարանին» հաւաքած էր 10ի չափ պատանիներ, որոնց ճարտասանութիւն և քերականութեւն կը սորվեցնէր: Բայց Պօղոս Վարդապետն ալ «ստիպեալ» Փենակապուտեանէ Ղազար Վարդա-

3513
1881 - 91 / 169 - 90

պետի վերադարձաւ Ագուլիս»:

Բերդաթաղի վարժատուներ դարձեալ մնաց Ղազար Վարդապետի վարժապետութեան ներքոյ: Հայ պատանիները կը ստանային փամանակի ոգիին համապատասխան կրօնական դաստիարակութիւն և կը սորվէին գրաբար լեզուն, ճարտասանութիւն, տարրական թուաբանութիւն և հաշիւ, աղիւսակ, եկեղեցական երաժշտութիւն: Վարժատան կամ դպրատան մէջ չը կային գրասեղաններ: Աշակերտները կը նստէին հողածածկ, խոնաւ յատակի վրայ, տուներէն բերած փոքրիկ ներքնակներն ունենալով իբր նստարան, իսկ վարժապետը կը նստէր այժի մորթիի և կամ չոր բազմոցի վրայ:

Հին դպրոցը իր հնագոյն ուղղութեամբ, դաստիարակութեան ծանր ու ճնշող լուծով խալիճա, ուսա վարժապետներով, տէրաէրներով, տիրացու-դպիրներով և վարդապետներով իր մասյլ գրոշմը դրած էր նաև Թաւրիզի Բերդաթաղի վարժատան-դպրատան մէջ, ուր 1840ական թուականներուն տիրական դեր կը կատարէր Ղազար Վարդապետ-Վարժապետը, որ համայնքի գործերուն ալ կը խառնուէր, միանալով «Հայ իշխան»ներուն և պաշտպանելով անոնց տեսակէտները:

«Հայ իշխան» ըստածները Թաւրիզի հարուստ հայերն էին կամ պետութեան մէջ զանազան պաշտօններ վարող ազգեցիկ հայ խաներ:

Ղազար Վարդապետը յամառ և կտրուկ մարդ եղած է, եռանդուն և աշխատասէր: Արժանացած է Ներսէս Ե. Աշտարակեցի Կաթողիկոսի քաջալերութեան և այս իսկ պատճառով աւելի համարձակ կերպով պայքարած է անոնց դէմ, որոնք իրեն հակառակ եղած են:

Ասկէ դեռ 10 տարի առաջ տողերս ստորագրողը կըրցաւ հաստատել, որ Թաւրիզի հայոց դպրոցական անդրանիկ շէնքը,— Բերդաթաղի դպրատուն-վարժատունը Ս. Աստուածածին մայր եկեղեցոյ արևմտակողմի անկիւնի այն

ցած առաստաղով փոքրիկ սենեակն է, որ այժմ կը դործածուի իբր տպարանի պահեստ: Այս մասին յիշատակութիւն ըրած եմ իմ «Հայոց Հայրիկ» գրքի մէջ (էջ 299):

Տարիներ շարունակ հետամուտ եղած եմ Թաւրիզի Հայոց դպրոցական այդ պարզ ու խղճուկ շէնքի մասին նոր փաստեր գտնելու: Մտածեցի որ եթէ, յիրաւի, այդ է յիշատակուած դպրատունը, ապա ուրեմն անոր պատերուն վրայ, աշակերտներու կողմէ պէտք է, որ զանազան գրութիւններ կամ մանկական նկարներ, խզրզումներ գոյութիւն ունենան, ինչ որ ընդհանուր է դպրոցներու մէջ:

Եւ անա 1936ի Ապրիլ 23, 24 և 25ին լայնաբերան դանակով մը սկսայ քանդել դպրատան սենեակի և միջանցքի պատերու վեց տակ ծեփերը և հասայ բուն ծեփին, որ բաց սև գոյն ունի: Սխալուած չէի ենթադրութեանս մէջ: Սպասածս գրութիւններն ու նկարները, ինչպէս նաև թուականներն ու զանազան մանկական խաղապատկերներ երևցան պատերու ծեփին վրայ, սրածայր երկաթով կամ փայտով գրուած կամ նկարուած:

Ինչ որ յայտնուեցան պատերու վրայ, բոլորն ալ նոյնութեամբ արտագրեցի և արտանկարեցի՝ դժուարին և երկարատև աշխատանքով:

Ուշագրաւ են մանաւանդ նկարները, որոնք կը պատկերացնեն աւելի քան հարիւր տարի առաջուան արանց և կանանց տարազները, պարելու ձևերը, չիրուխ քաշող տղամարդիկ՝ երկարաւուն գլխարկներով, խորսխաւոր նաւը, թռչուններ և այլն: Հետաքրքիր է մանաւանդ փաթեթացաւոր գլխարկով և երկար մօրուքով մարդ մը, որ հաւանաբար հին վարժապետ և կամ պարսից լեզուի դասատու մըն է:

Բերդաթաղի վարժատան մէջ շատ երկարատև եղած է մանաւանդ Ղազար Վարդապետ-Վարժապետի պաշտօնավարութիւնը աւելի քան քսան տարի (1823—1843): Այս վարդապետի աշակերտներն էին Մանուէլ, Եղգար, Գրի-

գոր Մանուէլեան, Գրիգոր Եղիազարեան, Յարութիւն, Յովսէփ Քահանայ Տէր Յովսէփեան, Ալէքսան, Գէորգ Աֆթանդիլեան, Յարութիւն Համբարձումեան, Ծատր ը խան Սէթխանեան, Կարապետ Մանուէլեան, Յովսէփ, Մկրտիչ Իւսուֆբէկեան, Մովսէս, Մարգարէ, Սիմոն, Դանիէլ Մելքոնեան, Զաքարիա Առաքելեան և այլք:

Ապա կը յիշուի, ո՞նք Մանուէլ Վարժապետ, որ յայտնի չէ թէ քանի տարի պաշտօնավարած է: Փաստեր կան, որ ինչպէս Թաղիադեանն ու հայկաբան Պօղոս Վարդապետը աղմուկով և դժգոհութեամբ հեռացան Թաւրիզէն, այնպէս ալ Ղազար Վարդապետն ու Մանուէլ Վարժապետը: Այս վարժապետներու դէմ պայքարողները և դաւեր լարողները եղած են զլխաւորապէս Բերդաթաղի քահանաները, որոնց մեծ մասը տգէտ կամ կիսագրագէտ անձեր ըլլալով հանդերձ կ'ուզէին վարժատան գործերը իրենց ձեռքն առնել ոչ թէ հայ մանուկներուն ուսում և գրաճանաչութիւն սորվեցնելու ցանկութեամբ, ոչ, այլ որպէս զի աշակերտներէն նիւթապէս օգտուէին:

Ատրպատականի Թեմական Առաջնորդ Նիկողոս Եպիսկոպոսն ալ քաշուած Ս. Թադէի (Մակու) վանքը հազիւ թէ կը հետաքրքրուէր Թաւրիզի վարժատան գործերով, վասնզի կը թասէր մարդ չէր:

Նիկողոս Եպիս.ը ամբողջ 17 տարի՝ 1833—1850, վարեց Ատրպատականի Հայոց առաջնորդութեան պաշտօնը և վախճանուեցաւ Մուժամբար գիւղի Տէր Յակոբ Քահանայի տան մէջ՝ 1850-ի ամառը: Մարմինը թաղուեցաւ գիւղի գերեզմանատան մէջ, ուր ցարդ կը մնայ գերեզմանը, որուն վրայ ձգուած է հասարակ տապանաքար մը անարձանագիր և մոռացուած:

Նիկողոս Եպիսկոպոսի մահէն յետոյ Ներսէս Ե. Աշտարակեցի Կաթողիկոսը յատուկ կոնդակով Ատրպատականի Հայոց Առաջնորդ կը նշանակէ Սահակ Եպիս. Սաթունեանը, էջմիածնի միաբան, եռանդուն և կը թասէր յայտնի դէմք մը:

ՍԱՀԱԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԱԹՈՒՆԵԱՆ

ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՇԱՅՈՑ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ

էջմիածնին մօտիկ, Աշտարակ գիւղին մէջ ծնած է Սահակ Եպիս. Սաթունեանը 1791ին: Մեծ գերդաստանի և հարուստ ընտանիքի զաւակ էր: Հայրը կ'ուխտէ կուսակրօն դարձնել իր այս զաւակը, որ 1807ին կը տարուի էջմիածին և Եփրեմ Կաթողիկոսի հրամանով կ'աշակերտէ Բաղդասար Արքեպ.ին:

Եփրեմ Կաթողիկոսի կոնդակով Բաղդասար Արքեպ.ը 1811ին էջմիածնէն կ'երթայ Վան քաղաքը ազգային կարևոր գործերով: Սաթունեանը կը նշանակուի Բաղդասար Արքեպ.ի քարտուղարը: Հինգ տարի կը մնան Վան, ուր Սաթունեանը կը սորվի տաճկերէն լեզուն: Իբր քարտուղար կը միանայ նաև Մինաս Վարդապետին, որ 1818ին էջմիածնէն Անգորա գնաց: Ստեփաննոս Եպիս. Ենովքեանի կողմէ վարդապետ ձեռնադրուեցաւ 1821-ին: Իբր նուիրահաւաք, քարոզիչ և այլ պաշտօններով 1823ին շըրջագայութեան դացեր է Նախիջևան, Օրդուբադ, Փամբակ, Շիրակ, Ղազախ, Շամշաղին: Նոյն գործերով 1824ին անցած է Սալմաստ և Ուրմիա, ամենուրեք վայելելով ժողովրդական համակրանք:

Եփրեմ Կաթողիկոսի հրամանով 1828ին նշանակուեցաւ Կաղզուանի Հայոց հոգևոր հովիւ: Էրզրում գնաց 1829ին և այնտեղի հայոց եկեղեցական թանգազին զգեստներն ու սպասները էջմիածին բերաւ: Ռուս-տաճկական պատերազմի ատեն մօտ 300 հայ ընտանիքներ տեղաւո-

րեց Երևանի և Շիրակի գաւառներու մէջ: Կարս քաղաքի առաջնորդական յաջորդ նշանակուեցաւ 1830ին: Յովհաննէս Ը. Կարբեցի Կաթողիկոսի հրամանով 1832-ին վարեց Շիրակի՝ իսկ 1833-ին Երևանի առաջնորդական յաջորդի պաշտօնը: Էջմիածնի Սինոդի անդամ հաստատուեցաւ 1837 ին և վարեց մինչև 1847 թուականը:

Ներսէս Ե. Կաթողիկոսէն Սաթունեանը ձեռնադրուեցաւ եպիսկոպոս 1850ի Յուլիս 16ին:

Յփրեմ, Յովհաննէս և Ներսէս կաթողիկոսներէն վարձատրուած է լանջախաչով, ծաղկեայ փիլոնով, պանակէով և զանազան նուէրներով՝ ի քաջալերութիւն իւր եւրոպացիներուն, հաւատարիմ և ժողովրդանուէր գործունէութեան:

Իր 30 տարիներու (1820—1850) գործունէութեան ընթացքին Սաթունեանն ի յայտ եկած էր իբր ազգասէր և անկաշառ անձ մը, իսկական հովիւ քաջ, որ իւր կեանքը նուիրած էր յանուն ազգի և հայրենեաց:

Ներսէս Ե. Աշտարակեցի Կաթողիկոսը՝ «Պաշտպան Հայրենեաց» և ազգասէր ու մեծագործ Հայրապետը՝ իր անսպառ գործունէութեամբ, իր աննման կրթասիրութեամբ, յամառ ու յարատե աշխատանքով դարձաւ օրինակ և ներշնչման ու ոգևորութեան աղբիւրը՝ ժամանակակից ժողովրդասէր և բանիմաց եկեղեցական գործիչներու համար:

Ազգանուէր Աշտարակեցին կը փնտռէր անկաշառ և աշխատելու եռանդ ունեցող հոգևորականներ և զանոնք պաշտօնի կը լծէր:

Իր ուզած եկեղեցական գործիչներն էին Էջմիածնի միաբաններէն Թադէոս Եպիս. Բէկնագարեանը՝ Երևանցի և Սահակ Եպիս. Սաթունեանը՝ Աշտարակեցի:

Պարսկաստանի երկու նշանաւոր և ընդարձակ թեմերը 1850 թուականին առաջնորդ չ'ունէին: Թեմական գործերը մնացեր էին երեսի վրայ: Այս հանգամանքը նկատի առնելով Ներսէս Ե. Կաթողիկոսը յատուկ կոնդակով Թա-

դէոս Եպիս. Բէկնագարեանին նշանակեց Պարսկա-Հնդկաստանի իսկ Սահակ Եպիս. Սաթունեանին ալ Ատրպատականի Հայոց Առաջնորդ: Էջմիածնի միաբանութեան երանդուն և ազգասէր այս երկու եպիսկոպոսները 1851 թուականի Ապրիլ 5ին ժամանեցին Թաւրիզ և տեղւոյն հայութեան կողմէ մեծաշուք ընդունելութեան արժանացան: Մինչև Սոփիան գացեր էին հայ ձիաւորները: Երբ շքախումբը Աջի գետի կամուրջին մօտեցաւ՝ քահանաները եկեղեցական թափօրով ընդառաջեցին զոյգ եպիսկոպոսներուն: Ասոնք ձիերէն իջան, ժողովուրդը մօտեցաւ: Վաճառականներ, մեծաւորներ, պաշտօնեաներ ներկայացան և ծանօթացան: Ապա շքախումբը շարժուեցաւ դէպի առաջնորդարան: Եկեղեցիին բակն ալ լեցուած էր խուռն բազմութեամբ:

Յաջորդ օրը պատարագի ատեն Թադէոս Եպիս.ը ազգաշունչ բովանդակութեամբ քարոզ մը կուտայ, յորդորելով որ ժողովուրդը սիրէ իր ազգն ու եկեղեցին, սիրէ ուսում և կրթութիւնը: Քարոզը խոր տպաւորութիւն կը թողու ժողովուրդին վրայ:

Երկու եպիսկոպոսներն ալ արտաքինով տպաւորիչ էին— պարթևահասակ, թիկնաւէտ և լրջադէմ:

Աւելի յանդուգն մարդ էր Թադէոս Եպիս.ը, որ նշանաւոր քարոզիչի համբաւ ունէր, ճարտարախօս էր, զարգացած և դիւանագէտ:

Սահակ Եպիս.ը լուակեաց էր, համեստ, բայց եռանդոտ և յամառ աշխատող, ժողովրդանուէր:

Երկուսն ալ տարուած էին Ներսէս Ե. Կաթողիկոսի կրթական գործունէութեամբ և կը ցանկանային այդ ուղղութեամբ անուն թողուլ իրենց թեմերուն մէջ: Եւ իսկապէս երկուքն ալ դարձան ոչ միայն բազմարդիւն առաջնորդներ, այլև կրթական գործի առաքեալներ՝ Ատրպատականի և Նոր Զուղայի հայութեան համար: Ատրպատականի հայութեան 1850 Դեկտեմբեր 31ին գրած իր

կոնդակի մէջ Աշտարակեցի Կաթողիկոսը կ'ըսէ.

«... Պատուիրեմք ձեզ ամենեցուն հոգեւորականաց եւ մարմնատուրականաց ընկալնույ զնա արժանաւոր սիրով լինիլ նմա հարագաս խորհրդակից եւ հառասարիմ գործակից եւ ո՛չ պակասեցուցանել նմա, ոչ զխորհուրդ ձեր եւ ոչ զաշխատութիւն վասն կարողանալոյ նորա առանց ի զուր դժուարակրութեան վայելչացուցանելոյ զպարտաւորութիւն իւր առաջնորդական» եւայլն:

Ատրպատականի թագաժառանգին ալ զոյգ եպիսկոպոսներու մասին ներսէս Ե. Կաթողիկոսը հետեւեալ յարգալիբ գրուածները կ'ուզէ.

Գերաստիճան Ազիզ Խան

Երախտիք եւ բարեբարութիւնք ցուցեալք ՚ի հանգուցեալ Աբաս Միրզայէ առ Սր. Աթոռն էջմիածին եւ յատկապէս առ մեզ, ո՛չ երանեն երբէք ի մտացս, եւ պարտաւոր համարիմ զանձն իմ լինիլ առ նա եւ առ յետագայս նորա միշտ երախտագէտ, եւ յուսամք իսկ զի եւ նորին Արքայական Բարձրութիւնն ներկայ վեհափառ Շահն թոռն Աբաս Միրզայի հետեւեալ շաւղացն նախնւոյն իւրոյ ոչ արասցէ անպակաս ի մէնջ զքաղցր շնորհ իւր:

«Առաքեցի առ Գերաստիճանութիւն Ձեր զՍահակ Եպիսկոպոսն Ազիրբէժանի եւ զԹաղբէտ Եպիսկոպոս Ասպահանու առ ի ներկայանալ Ձերում Գերաստիճանութեան եւ ծանօթանալ ընդ Ձեզ որք պարտին գնալ ի Պարսս ՚ի նշանակեալ տեղիս, եւ վայելել զշնորհ Ձեր եւ այլոց մեծամեծաց զբանն վեհափառ Շահին»:

Կաթողիկոս Ամ. Հայոց ԵՆՐՍԷՍ

՚ի 10 Հոկտեմբեր 1850 ամի
ի Սր. էջմիածին

ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻՆ
Հ Ա Յ Ո Ց Թ Ա Ի Ր Ի Ձ Ի

Ինչպէս վերջիշեցի Սահակ Եպիս. Սաթունեանը Թաւրիզ մտաւ 1851-ի Ապրիլ 5-ին եւ արժանացաւ մեծաշուք ընդունելութեան:

Անոր առաջին գործն եղաւ քաղաքի երկելիներէն եւ ազդեցիկ անձերէն կազմել «Ծեռակոս Խորհրդարան» մը, որ աջակից եւ օգնական դառնար իր գործունէութեան: Մինչև նոյն թուի Մայիս ամսու վերջերը Սաթունեանի անունը տարածուեցաւ ամբողջ Ատրպատականի Հայութեան մէջ: Գաւառներէն քահանաներ եւ ժողովրդական պատգամաւորներ տեսութեան եկան Առաջնորդ Սրբազանին, որուն անունն արդէն յայտնի էր եւ ժողովրդականութիւն կը վայելէր: Գաւառացի ժողովուրդը Սաթունով աւելուելով կը ձանձնար նորեկ Առաջնորդը:

Այս եռանդուն, ուսումնասէր եւ ժողովրդանուէր Առաջնորդի մտահոգութեան առաջին գործն եղաւ Թաւրիզի մէջ հիմնել դպրոցական յարմար շէնք մը եւ զարկ տալ կրթական գործի կանոնաւորման:

«Ծեռակոս Խորհրդարան»ին իր նպատակն ու մտադրութիւնը յայտնելէ եւ անոնց համաձայնութիւնն առնելէ յետոյ, 1851 թուի Մայիսի սկիզբէն Սաթունեանը գործի ձեռնարկեց: Բերգաթաղի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ ընդարձակ բակը Հայոց գերեզմանատունն էր, որուն մէկ մասը պիտի մաքրուէր, ուղղուէր, որպէսզի հոն կառուցուէր դպրոցական շէնքը: Ամենէն առաջ որոշ տարածութեան վրայ զանուած գերեզմանաքարերը հաւաքեց:

Ննջեցելոց ոսկորներն ալ լեցնել տուաւ եկեղեցոյ ետևը փորուած յատուկ հորի մը մէջ:

Այս երևոյթը շատ ծանր տպաւորութիւն թողուց Թաւրիզի Հայութեան վրայ: «Մերակուս Խորհրդարան»ի անդամներէն մէկն անգամ— Յովսէփ Խան Մովսիսեանը ամբօխի բողոքներուն կողմակից եղաւ և սկսաւ Սաթունեանի դէմ պայքարել, դպրոցական շէնքի կառուցման գործը խանգարելու համար: Շատ վրդովուած էին մանաւանդ մեռելատէրերը, որոնք Առաջնորդի արարքը ոճիր ու սրբապղծութիւն համարելով անմիջապէս ընդարձակ և զրպարտիչ բողոքագիր մըն ալ գրեցին Ներսէս Ե. Կաթողիկոսին, բայց սա անպատասխան թողուց և քաջալերեց Սաթունեանի ազգօգուտ ձեռնարկը:

Սաթունեանը Թաւրիզի ժամանակակից ոռոսական հիւպատոս Նիկոլայ Անդրէիչ Անիչկովի պաշտպանութեան և իր տոկուն կամքին ապաւինած՝ շարունակեց մաքրել ու հարթել այն տարածութիւնը, ուր պիտի կառուցուէր դպրոցական շէնքը: Հակառակորդները պարտուած էին, ամբօխի վայնասունն ու հայհոյանքները լռեցին: Յովսէփ Խան Մովսիսեանը գաղտնի միջոցներով կը ջանար արգիլել դպրոցի շէնքի կառուցման գործը: Այս մասին կան նաև կարգ մը ժողովրդական զրոյցներ, թէ ինչպէս դըպրոցի շէնքի բացուած հիմքերը հակառակորդներու կողմէ կը քանդուէին, բայց Առաջնորդը նորէն շինել կուտար և այլն:

Իրական փաստն այն է, որ 1851 թուականի Յունիս 30ին կատարուեցաւ Թաւրիզի Հայոց դպրոցական անդրանիկ շէնքի պաշտօնական հիմնարկութեան մեծաշուք հանդէսը: Այս մասին ձեռքիս տակ ունիմ շատ լաւ պահուած պաշտօնական փաստաթուղթ մը, որ առաջին անգամ ըլլալով լոյս կ'ընծայեմ իբր պատմական թանկագին նիւթ: Այս փաստաթուղթը 21×27 սանթիմետր մեծութեամբ, դեղին և մաքուր թուղթ է, դիւրընթեռնելի գրով, սև թա-

նաքով գրուած: Կ'արտագրեմ նոյնութեամբ, բանալով միայն պատիւները:

Հանգամանք գործառնութեանց նորոգ վիճակաւոր Առաջնորդին Հայոց Ասրպատականի Տեառն Իսահակայ Սրբազան Աւետիսիկոպոսի Սաղունեանց:

Ի մտանել Նորին Բարձր Սրբազան Իսահակ Եպիսկոպոսին Սաղունեանց՝ 'ի Դաւրէժ քաղաք յԱռաջնորդութիւն և 'ի հովութիւն ժողորդեանս հայազգեաց, կանխագոյն քան զամենայն գործառնութիւնս իւրումն հոգևորական պաշտամանց վերաբերեալս 'ի գործ յեկեղեցական և 'ի քաղաքական, Նորին Բարձր Սրբազնութիւն իւրն արիաջան և ազգասիրական հետադօտութեամբ, ձեռնարկեալ է նորոգ հոյակապ և հռչակաւոր վարժարանի հիմնարկութեան 'ի Գանձակ Շահաստան Դաւրէժ քաղաքիս, արժանաւորն ասեմ լինել համբաւոյ և գովանին յիշատակաց, որոյ ահա հանդէս օրհնութիան և հիմնարկութեան շքեղաշուք փառօք, կատարեցաւ ի 30 Յունիս ամսոյ, յորում ընթերցաւ օրհնութեան և քաջալերական ճառ, 'ի Տեառնէ վասն ամենաբարեպաշտ հզօր կայսերն Ամենայն Ռուսաց Նիկոլայ Պաւլովիչի և ողորմած և Վսեմափայլ Նասրատին Շահին Պարսից ընդ նոսին և բոլոր վեհազնեայց, ազնուականաց, և իշխանաւորաց, իւրաքանչիւրոց ցեղից: Անդ էր տեսանել ի հանդիսին բազմաւոր անձինս, թէ յեկաց և թէ բնակաց, ընդ նոսին և հիւպատոսն ոռուսաց իւրական աստիճանաւորօք և մի ոմն յերևելեացն Պարսից, 'ի կողմանէ Պայծառափայլ Համզա Միրզայ Շահգատային, այլև վեհազնեայք և իշխանաւորք բազումք ի Քրիստոնէից: Գոհութիւն արարչին յաւիտենից, որպէս ցանկայր հայազգի բնակիչքս 'ի Դաւրէժ մեծաւ փափագանօք, 'ի վաղուց խաւարի կացեալքս, սպասեալ մնալով լուսաւորութեան, 'ի Տեառնէ պարգևեցաւ հօտիս Նորին Բարձր Սրբազնութիւն, որոյ շնորհիւ և անխոնջ ջանիւ, յուսամք զի կատարիցի վայելչապէս Աստուածահաճոյ շինուածս կառուցման վար-

ժարանի, որոյ և պէտս շինութեան, մինչև ցարդ լրացեալ է ստորագրութեամբ ութսուն անձանց, մինչ հինգ հարիւր թուման դրամոց, որոնց անուանք մնայ յայլում ժամանակի հրատարակել. այսուհետև սպասեալ մնայ ժողով հասարակաց յարտաքին եղեալ հայոց բարեպաշտօն Քրիստոնէից, օգնութեան Աստուածանուէր արդեանց և ողորմութեանց, կարկառմամբ խնամարկելոյ, 'ի պէտս և 'ի ծախս թերի մնացեալ շինութեանց Ազգասիրական Վարժարանին հայոց թարվիզու, 'ի փառաւորութիւն հայկազնեաց տանս, և 'ի պարծանս ընդհանուր ազգիս հայոց Քրիստոնէից:

Ի ներքոյ հիման վարժարանին՝ եղաւ փորագրեալ յարձձեայ ապիտակի այսպիսի նշանագրութեան արձան իմն.

'ի 1851 ամի Փրկչին, Յունիսի 30, թիւ Հայոց ՌՅ: Թիւ Պարսից 1274.

1. Ողորմութեամբն Աստուծոյ հիմնարկեցաւ վարժարանս հայոց Դաւթիժու, 'ի ժամանակս Կայսերն Նիկոլայ Պալովիչի ամենայն Ռուսաց:

2. Եւ 'ի Տէրութեան Անգղիացոց Վիթթուեայ Վեհափառ Թագուհոյն:

3. 'ի Թագաւորութեան Նասրադին Շահին Պարսից:

4. 'ի Հայրապետութեան Տեառն Ներսիսի Ե. Կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց:

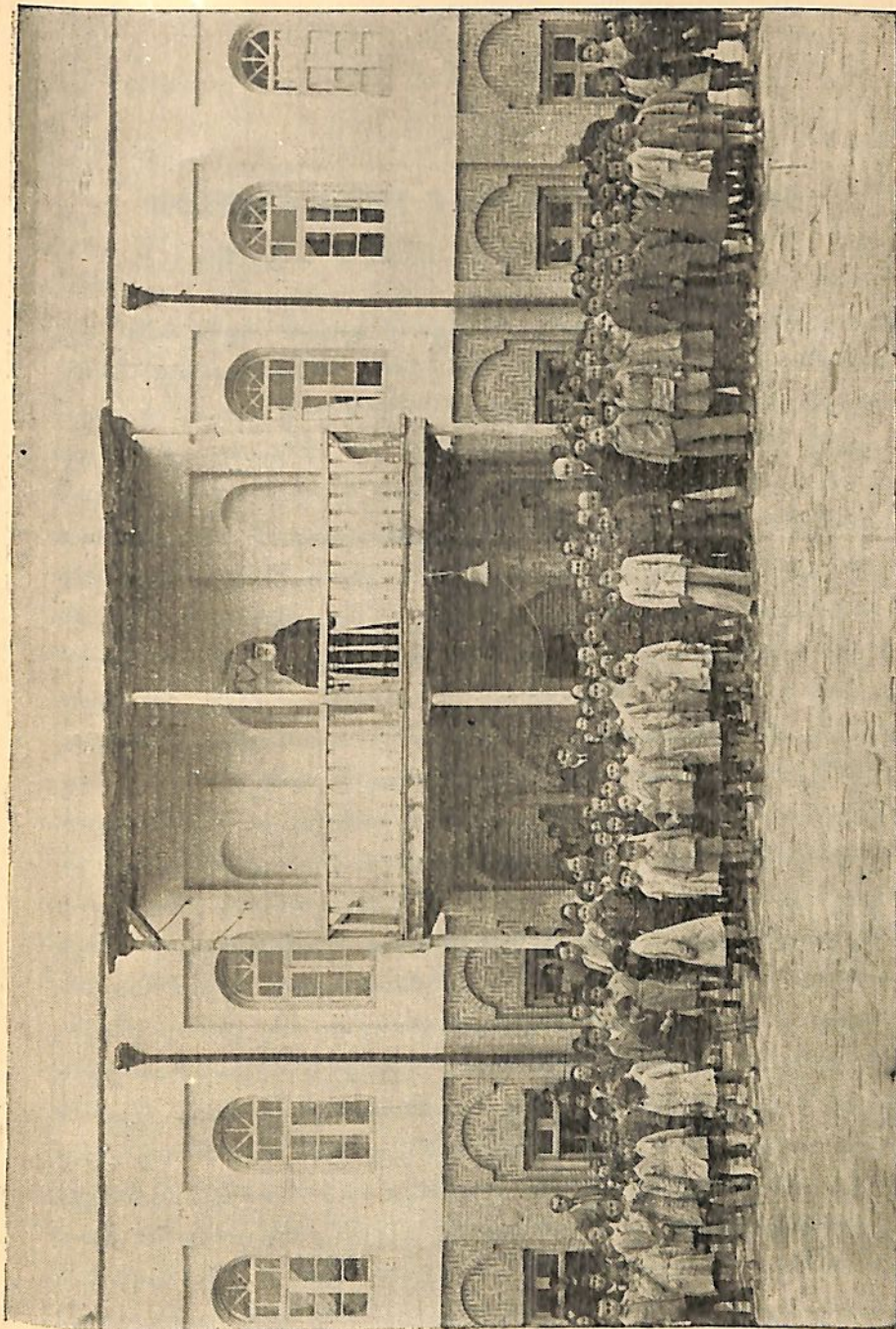
5. Յիսխանութեան Համգա Միրզայ Շահգադային Բաղաբիս:

6. 'ի Կօնստուլութեան ռուսաց Նիկոլայ Անդրէիչ Անիչկովին:

7. 'ի Կօնստուլութեան Անգղիացոց Մասր Ասեճենսին:

8. Աշխատասիրութեամբ Տեառն Իսահակայ Եպիսկոպոսի Սաղունեանց վիճակաւոր Առաջնորդի Թաղեոսի Առաւելոյն:

9. Ամիր Բեաբիր Աթաբաբը Ազամ Միրզայ Թաղի Վազիր Իրան:

ՔԱՒԻԶԻ ՀԱՅՈՑ ԱՐԱՍԵԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ՇԷՆՔԸ, ՀԻՄՆԵԱԼ 1851 ՔՈՒԻՆ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ Հայոց Առաջնորդ ՍԱՀԱՍԿ ԵՊԻՍ. ՍՍ.ԹՈՒՆԵԱՆԻ ջանքերով:

ԹԱԻՐԻՋԻ ՀԱՅՈՑ ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ

ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆԻ ԶԱՆՔԵՐՆ ՈՒ ՃԻԳԵՐԸ

Թաւրիզի Հայոց ազգային վարժարանի հիմնադրու-
թեան պաշտօնական հանդէսէն յետոյ, Առաջնորդ Սահակ
Եպիս.ը յատուկ գրութեամբ մը — «Յորդորակ ծանուցո-
կան», կը յայտնէ, որ դպրոցը յանուն Ներսիսի Շնոր-
հալոյ պիտի կոչուի «ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ», յետոյ
կ'առաջարկէ կազմել «Ազգային Միաբանական Ընկերու-
թիւն» մը, որմէ ընտրել «Ժողով մի, զի եղիցին նոքա հա-
մակամ խորհրդարան ի գործ տնտեսական կառավարու-
թեան և գործակալութեան վարժարանին, միանգամայն և
ազգային ընկերութեան, զի հոգասցեն յամենայն վերա-
բերեալ գործս նորա անհապաղ հետազօտութեամբ իւրա-
քանչիւր ոք ըստ իւրում աստիճանի գործավարութեան,
բայց մեծ և առաջինն 'ի նոսա լինիցի հոգաբարձուն, յոր-
մէ ընդհանուր վերատեսչութեանց և գործոց բարեկար-
գութեան վարժարանին կախեալ կայ, և ստորադրեալքն
իցեն կառավարիչ և գործակալք կատարել զպակասութիւն
թերութեանց վարժարանին զիտել զեկամուտ և զծախս,
յորդել զաղբիւրս արդիւնաւորութեանց, հաւաքել զարդիւն
ընկերութեան և ժողովել յառանձին յարկեղ, և զայլ ա-
մենայն պիտոյս պահանձեալս 'ի յառաջադիմութիւն նորա
անշուշտ հոգալ, և ընդ յայս իսկ համաձայն ժողով խոր-
հրդականութեան կառավարչաց և գործակալաց վարժա-
տան և ազգային ընկերութեան մի' լինիցի երբեք ազմուկ
և խռովութիւն, այլ խաղաղութիւն, բարեսրտութիւն և
Աստուածահաճոյ կամս, լուցեալ զջահ հայրենասիրութեան

օր քան զօր, ազգային շուք և վայելչութիւն առաւել
դատելով քան անձին փառս: . . . Վասն ոյր բարեկարգեմ
'ի հաստատութիւն վարժարանին զնոյն խորհրդական ժո-
ղով ութից անձանց 'ի ներքոյ:

Ա. Հոգաբարձու նոյն ինքն ես Վինակաւոր Եպիսկո-
պոս Հայոց Ասրպատականի:

Բ. Տէր Գարրիէլ Աւագ Քահանայ, ստորադրեալ օգ-
նական հոգաբարձուի:

Գ. Յովսէփ Խան Գ. Մովսիսեան, կառավարիչ և գոր-
ծակալ ընդ նմին և ներքոյ գրեցեալ անձինք.

Դ. Աղա Առաքել Մելիք Մինասեան

Ե. Մօսիօ Թօմաս Ճելալեան

Զ. Յարգի պարօն Հայրապետ Բաղրեան

Է. Աղայ Աւետիս Մհտսի Անանեան

Ը. Յարգի Մհտսի Խաչատուր Մհտսի Պետրոսեան:

Այս «Յորդորակ Ծանուցողական» մեծազիր, երկթերթ
գրութեան վրայ վերոգրեալ ութ անձերը պիտի ստորա-
գրէին հետեւեալ ծանօթութեան տակ.

«Ստորագրեալ անձինքս համաձայն հաճութեամբ ըն-
դունիմք բարեկարգեալ հաստատութիւն 'ի Ձերում Սըր-
բազնութենէ զոր ամենայօժար սրտիւ բարեհաճեալ մեր
խոստանամք անթերի 'ի կատարումն ամել ամենայն վե-
րոգրեցեալքն պահանձեալ պարագայիւք, 'ի պարժանս ազ-
գին և 'ի պայծառութիւն ներսիսեան Վարժարանի Դաւ-
րէժ քաղաքի, ուստի ստորագրեմք»:

Բայց ստորագրած են միայն երեք հոգի:

Խաչակիր Տէր Գարրիէլ Աւագ Քահանայ

Յովսէփ Գ. Մօսիսէով

Մհտի Խաչատուր Մհտի Պետրոսեան:

Յայտնի չէ թէ ինչո՞ւ միւսները ստորագրած չեն: Ու-
շագրաւ է, որ երեք ստորագրողներէն մէկն է Յովսէփ Խան
Մովսիսեանը: Այս ազդեցիկ անձը, որ ուսաց հիւպատո-
սարանի թարգմանն էր, նախ դարձաւ Սաթունեանի կա-

տաղի հակառակորդն ու ամբոխավարը՝ դպրոցի կառու-
ցումը խանգարելու համար: Սաթունեանը այս մարդու
մասին հետեւեալ տողերը կը գրէ ներսէս Ե. Աշտարակեցի
Կաթողիկոսին.

« . . . Վասն Յովսէփ Խանին արդէն բազմօք առաւել-
եալ լինեն նորին չարագործութիւնք և որոց ակն չունէաք
տեսանել և լսել: . . . Ուստի առաջի առնեմ Ձերում Բար-
ձրագոյն Օծութեան, զի սա որ յաննշան ազգէ սերեալ՝
հարստացեալ շնորհիւ երանալ կօնսուլին ուսաց զպատիւ
և կամ մասնաւոր ինչ յառաջադիմութիւն կամի անդրէն
զնշանաւորս և զպատուելիս քաղաքիս կոխան առնել և օր
աւուր յարացուցանել զխոռվութիւն ամբոխից, և որպէս
պատմեն հասարակ միաբանութիւնք, յօրէ անտի որ սա
յեցեալ ունի յիշխանութիւն, աղմուկ և վէճ չէ դադարեալ
քաղաքիս երբեմն ի հոգեւորականս խառնեալ և երբեմն ի
մարմնաւորականս, խախտէ զկարգ և զբարեկարգութիւն
ազգային տնօրինութեան»:

Կենթադրեմ, որ Սաթունեանի այս գրութիւնը ստա-
նալէ յետոյ Աշտարակեցի Հայրապետը կը գրէ Թաւրիզի
ուսական հիւպատոսին և ասոր միջոցով կը զսպէ Յովսէփ
Խանի սանձարձակութիւնները: Դպրոցի հիմնարկութեան
հանդէսէն յետոյ, ինչպէս տեսանք, Յովսէփ Խանն ալ Ա-
ռաջնորդի կողմէ նշանակուեցաւ դպրոցի «Սորհրդական
Ժողով»ի անդամ: Այնուհետև Յովսէփ Խանը դադրեցուց
իւր պայքարը, բարեկամացաւ Սաթունեանի հետ, դարձաւ
անոր հլու կամակատարներէն մէկը և մինչև իր մահը կապ-
ուած մնաց Առաջնորդարանի և դպրոցի գործերուն հետ:

Առաջնորդի, «Սորհրդական Ժողով»ի և «հասարակ ժո-
ղովրդեան» ցանկութեամբ և «յատկապէս խնդրանօք նոցա»
դպրոցի շինութեան ընդհանուր վերակացու և ծախսարար
նշանակուեցաւ «արիաջան» և «հաւատարիմ» Աւագ Վար-
դանեանը, որուն Սաթունեանը կը գրէ հետեւեալը.

« . . . Կացուցանել զքեզ լիակատար վերահասութիւն

շինութեան վարժարանին, առ ի իշխել անդրէն ամենայն առից, տրից, ելից և մտից, պահանջութեանց և ծախանց նորա գիտելով զամենայն հարկաւորութիւն և զպակասութիւն իւրաքանչիւր ժամանակի տալ և հատուցանել պիտոյից ուր հարկն է, և ընդունիլ յորոց պարտն է ըստ ժամանակին հաշուարարութեամբ նորա մատուցանել մի ըստ միոջէ յայտնապէս ժողովրդեանն քաղաքիս, որք ունին յայնժամ միաբանութիւն գոհունակութեան առնել զՁէնջ մեծաւ երախտապարտութեամբ»:

Շինութեան գործը այսպէս կարգադրելէ յետոյ, հաշիւ ըրին, որ հաւաքուած հինգ հարիւր թումանը ծախքերու համար քիչ պիտի գայ:

Սաթունեանը գիմեց նաև արտասահմանի հայոց օգնութեան: Նամակներ գրեց Կ. Պոլիս Հայ Ամիրաներուն և բարերարներուն, ինչպէս նաև Մոսկուա և Պետերբուրգ՝ Հազարեան գերդաստանի բարեգործ և ուսումնասէր անձերուն, խնդրելով որ նիւթական օգնութիւն ցոյց տան դպրոցի շէնքը վերջացնելու համար: Նամակ կը գրէ նաև Թադէոս Խան Պահլաւունեանցին՝ «Առաջին Ասպետի Պարսից Տէրութեան» խնդրելով յօդնութիւն և ձեռնտուութիւն փութալոյ ազգասիրական վարժարանիս»:

Սաթունեանը «Պայծառափայլ Ստեփաննոս Խան Մելիք Մինասեանցին» կը գրէ «Չամենայն ջանս ջանամք ի հաստատութիւն նորոգ հոյակապ և հռչակաւոր վարժարանի կառուցման, արժանաւոր Ձերում հայրենեաց և ազգասիրութեան և ի փառաւորութիւն և ի պարծանս ընդհանուր Ազգիս հայոց, վասնզի տեսաք միանգամայն ի սմա անշքութիւն և անգարդութիւն հոգեկան լուսաւորութեան հայկազնեայ մանկանց ոյր վասն հոգ կալաք կանխագոյն քան զամենայն և պարտաւորութիւն մեր վարկաք առաջին, խնդրել տանս արամազնէից լուսաւորութիւն և պայծառութիւն»:

Ապա կը խնդրէ, որ ոչ միայն ինքը՝ Ստեփան Խանը

դրամապէս օժանդակէ, այլև յորդորէ որ ուրիշներն ալ մասնակցեն հանգանակութեան, որպէսզի դպրոցի կառուցման աշխատանքները արագութեամբ առաջ տարուին:

Սաթունեանի այս անձնուէր և եռանդուն աշխատանքը, դէպի ազգային դպրոցն ունեցած սէրը՝ հիացմունքի և յաւէտ յիշատակութեան արժանի է:

Մինչև Սեպտեմբերի վերջը՝ 1852, արդէն պատրաստ էին նորակառոյց վարժարանի երեք դասարանները, այսինքն արդի Առաջնորդարանի ամբողջ ներքնայարկը, (այժմ ուսուցչանոց, դասարան-գրադարան և հիւսակողմի մէկ անգործածելի տախտակամած դասարանը, ինչպէս նաև ծառայի տեղն ու փայտանոցը):

Սաթունեանը և «Խորհրդական ժողովը» կը կազմեն նաև դպրոցի Կանոնադրութիւնը՝ 1851ի աշնան:

Կանոնադրութեան Բ. յօդուածը կը պարզէ նորակառոյց դպրոցի նպատակը.

«Նպատակ վարժարանիս լինելոց է կրթել և հրահանգել զմանկունս Հայոց Ատրպատականի հաւատարմութեամբ ծառայել մեծ տէրութեան Պարսից և՛ յերիս լեզուս՝ Պարսից, Հայոց և նոյնպէս՝ կամ Գաղղիացւոց և կամ Ռուսաց, որոնց վարժապետն ժամանակաւ նախ դիւրին իցէ ի ձեռս բերել չափաւոր ոռճկաւ»:

Հիմնադրութեան աշխատանքին զուգընթաց կրթանուէր Սաթունեանը իր նախագահութեամբ կազմած էր նաև դպրոցի Հոգաբարձութիւնը՝ «Խորհրդական ժողովը»: Ասոր պիտի աջակցէր նաև, «Ծերակուտ Խորհրդարանը», որուն անդամներն էին Թաւրիզի վաճառականներն ու երեւելիները՝ թուով ութ հոգի: «Խորհրդական ժողով»-ի իւրաքանչիւր անդամն ունէր իւր պարտականութիւն, սակայն ընդհանուր գործը պիտի տարուէր հաշտ ու համերաշխ: Կանոնադրութեան համաձայն հոգաբարձութեան առաջին անգամի պարտականութիւնն էր «հայթայթել ի ձեռս բերել զհրովարտակա և զհրամանագիրս վասն ամե-

նայնի, որ վերաբերի ի բարեկարգութիւն Վարժատան՝ և կալուածոց նորա: Նա պարտի վասն շահուց Վարժատան խօսիլ ի դրունս մեծամեծաց բարձր տէրութեանն Պարսից թէ հարկաւորեացի»: Ժ. յօդուածի հիման վրայ «Սորհրդական ժողով»-ի անդամները պարտաւոր էին դպրոցի համար գտնել անշարժ կալուածներ, ձրիավարժ աշակերտներ ընդունել ևայլն:

Ներսիսեան Ազգ. Վարժարանը կանոնադրութեան համաձայն պիտի ունենար 4 դասարան: Դպրոցի ծրագիրն ալ նախատեսուած էր կանոնադրութեան մէջ:

Դպրոցի համար գնուեցան գրասեղաններ, գրենական պիտոյքներ, վառելիքայտ ևայլն: Իբր տեսուչ հրաւիրուեցաւ Տէր Յովսէփ Քահանայ Տէր Յովսէփեանը, (որ 1847ին ձեռնադրուած էր քահանայ): Սա պիտի աւանդէր կրօն և հայոց լեզու: Վարձուեցաւ նաև «Մանկավարժ» Պանդուխտ Յակոբ Վարժապետ Եղիազարեանը, որ պիտի աւանդէր կրօն, հայոց լեզու, եկեղեցականան ձայնագրութիւն, հայոց պատմութիւն և թուարանութիւն: Յայտնի չէ թէ ո՞վ եղաւ պարսից լեզուի դասատուն, կամ Ֆրանսերէնի և ռուսերէնի դասերը առաջին տարուընէ աւանդուեցան, այս լեզուներուն համար ուսուցիչներ գտան:

Դպրոցի բացումն ալ կատարուեցաւ հանդէսով՝ Առաջնորդ Սահակ Եպիս. ի նախագահութեամբ և հայերու խումն բազմութեան ներկայութեան: Արձանագրուած աշակերտներու թիւը 60ի հասաւ, որոնց մեծ մասը ձրի էին, իսկ շատ քչերն ալ աննշան թոշակ պիտի վճարէին: Դպրոցի բացման հանդէսի կրօնական արարողութենէն*) յետոյ,

*) Իր տեղին մոռացանք յիշել, որ Ներսիսեան դպրոցի հիմնադրութեան հանդէսին պաշտօնական հիւրերը ներկայ եղան և շատ գոհ մնացին: Սահակ Եպիս. ը եպիսկոպոսական պատարագիչի հանդերձներով զգեստաւորեալ, ինչպէս նաև քահանայից դասը և դպիրները, նախ կրօնական արարողութեամբ սկիզբ դրաւ հիմնարկութեան հանդէսին: Սաթուն-

Սաթունեանը յաւուր պատշաճի քարոզ խօսեցաւ, յորդորելով որ ժողովուրդը սիրով և սրտանց կապուի դպրոցին, և բոլորն ալ աշխատեն որ, այդ կրթական նորակառոյց տաճարը մտաւոր լոյս տայ հայ մանուկներուն և պատանիներուն:

Այս բոլորէն յետոյ 1852 թուի Սեպտեմբերի կէսերուն Թաւրիզի Հայոց նորակառոյց Ներսիսեան Վարժարանի դասաւանդութիւնները սկիզբ առին, իսկ Սաթունեանն ալ հոգով սրտով ուրախ և գոհ՝ կը հետևէր դպրոցի կրթական և դրամական գործերու կանոնաւորման: Առաջնորդը նամակներ գրեց իր բարեկամներուն և բարերար ու կրթասէր անձանց՝ Նոր Զուղա, Կալկաթա, Պետերբուրգ, Մոսկուա, Թիֆլիս և Էջմիածին՝ խնդրելով, որ դպրոցի համար դասագրքեր ուղարկեն: Միաժամանակ հետամուտ էր, որ աւելի ուսումնական, փորձառու և հմուտ ուսուցիչներ գտնէր: Այս մասին ալ նամակներ գրեց Կովկաս և Վան անհամբեր սպասելով դրական պատասխանի: Անոր ամբողջ մտահոգութիւնն էր գտնել ուսուցիչ մը «արժանի ուսմամբ և գիտութեամբ»:

Թաւրիզի ազգային և դպրոցական գործերը կարգադրելէ յետոյ Սաթունեանը պատրաստութիւն տեսաւ Թեմական այցելութեան երթալու: Դպրոցի ղեկավարութիւնը յանձնեց Տէր Յովսէփ Քահանայ Տէր Յովսէփեանին հրահանգելով «Չանաղիւր լեր վասն պաշտպանութեան վարժարանին»: «Հոգևորական գործառնութիւնս» յանձնեց «Աւագ Քահանայ Տէր Գաբրիէլին, և Երեցփոխ պարոն Աւագին Մելիք-Աբրահամեան (Աւագ Դայի անունով յայտնի)

եան Սրբազանը դրաւ առաջին քարը, ապա անոր օրինակին հետևեցան Պարսից Թագաժառանգի ներկայացուցիչը, ռուսաց և անգլիական հիւպատոսները, քահանաներ, քաղաքի երևելիները և բազմաթիւ բարձրաստիճան հրաւիրեալները:

ընդ տեսչութեամբ Գեղամեծար Աղայ Առաքելին Մէլիք Մինասեանց՝ մինչև ցվերադառնալս իմ»:

Եւ 1851ի Հոկտեմբերի վերջերը Սաթուհեանը իր թեմի ժողովուրդին այցելութեան գնաց: Անցաւ Խոյ, Մակու, Ս. Թաղէոս Առաքելի վանքը, ներկայացաւ Մակուի Սարգար Ալի Խանին: Ապա անցաւ Սալմաստ, ուրկից 1852ի Փետրուար 24ին նամակ մը կը գրէ Ալաշկերտի Ս. Յովհաննէս վանքի (Իւչքիլիսէ) միաբան Կարնեցի Կարապետ ուսումնական վարդապետին, խնդրելով որ կամ ինքը գայ և կամ հմուտ վարժապետ մը ղրկէ Թաւրիզ՝ նորաբաց դպրոցին համար: Ատրպատականի Հայոց Թեմը 1850-ական թուականներուն ունէր 129 գիւղ և քաղաք: Սահակ Եպիս.ը կազմել կուտայ իւր թեմի Հայութեան ընդհանուր շնչագրութիւնը ինչպէս նաև բազմատեսակ հարցեր կ'ուսումնասիրէ այդ շրջագայութեանց ընթացքին՝ ժողովուրդի վիճակը բարելաւելու համար: Սալմաստի քանի մը մեծ գիւղերու մէջ՝ Հաֆթուան, Փայաջուկ և Ղալասարը կը կանոնաւորէ դպրոցական գործերը: Թեմական վիճակազրութեան ժամանակ նկատի առած են իւրաքանչիւր քաղաքի և գաւառի մէջ ապրող հայերու տուներու (ընտանիք) ինչպէս նաև արական և իգական անձանց թիւը՝ «թողեալ անորոշ մի միայն զարուս և զէգս նշանակել Ղարադաղու, յորոց բացի տնահամարէ անհնար գտաւ իմանալ զորքանութիւն անձանց ուրցա վասն գեղջկական անկիրթ վարուց իւրեանց չյօժարեցան տալոյ տեղեկութիւն»:

Առաջնորդի բացակայութեան ատեն, 1852ի գարնան Թաւրիզի Հայոց մէջ անհամ վէճեր և խռովութիւններ կային: Սաթուհեանը սիրալիր նամակ մը կը գրէ «Բարձրաստիճան, բարեծնունդ Յովսէփ Խան Մովսէսեանին» խնդրելով, որ սա ըլլայ իր «վէքիլը» և հանդարտութեամբ քննելով գործերը վերջ տայ խռովութիւններուն, որոնց պիտաւոր դերակատարն էր Լախուլիսի Գրիգորը: Այս խռովարար և անպիտան մարդը քիթը կը կոխէր նաև դպրոցի

գործերուն մէջ՝ դրամ ուտելու ախորժակով: Յովսէփ Խանը կրցաւ ուսաց հիւպատոսի միջոցով զսպել Լախուլիսի Գրիգորի սանձարձակութիւնները: Սաթուհեանին և դպրոցին թշնամի և հակառակորդ Յովսէփ Խանը դարձած էր Առաջնորդի բարեկամն ու դպրոցի պաշտպանը և ամէն կերպով կաշխատէր հաճելի դառնալ ժողովուրդին:

Թեմական շրջագայութեան ընթացքին իսկ Սաթուհեանը՝ հեռու է հեռու կը ղեկավարէր դպրոցի շնութեան աշխատանքները:

«Գեղամեծար Աղա Պարոն Աւագ Վարդանեանին» Առաջնորդը 1852ի Ապրիլ 14 ին կը գրէ.

«Որպէս և յառաջագոյն գրեալ էիր ինձ, վասն վարժարանի փայտից, իմացիր այս տեղւոյ չեկնի ի գլուխ, անաջողութեամբ: Բայց վասնզի դուք գրեալ էիք թէ ես հոգացեալ եմ, վասնորոյ գրեմ հարազատութեան Ձերոյ յայդ տեղւոյ հոգ կալեալ արժանաւոր փայտից, զորս առեալ պատրաստեալիք նոյնպէս և ամենայն պարագայից, որ Աստուծով զկնի 15 աւուրց դիմեցից առ Ձեզ, և ըստ հրամանի Վեհափառ Կաթողիկոսին, որ գրեալ է մեզ և յուսադրեալ ի գալս մեր պատրաստ լինիցի շնորհիւն Աստուծոյ ի կատար հասուցուք զամենայն պարագայս ձեմարանիս այսր օգնականութեամբ ազգասէր ժողովրդականաց մերոց բարեպաշտից»:

Չմիւռնիոյ «Արշալոյս Արարատեան» թերթի խմբագիր Ղուկաս Գրիգորեան Պալտազարեանին Սաթուհեանը Սալմաստէն նամակ մը կը գրէ 1852 Փետրուար 28 ին՝ խնդրելով «Առաքել վասն վարժարանի քաղաքիս զորմի վարժապետ, որ ունիցի բաւական գիտութիւն պատմական արհեստից, քերականութեան և ճարտասանութեան, թուաբանութեան, զոր ունիմ ըստ արժանոյն շահել և խնամարկել, և կրկին խնդրեմ մինչ ի 1 ին Մայիս ամսոյ աստանօր պատրաստ գտանել»:

Աղա Պետրոս Ներսիսեանցը դպրոցին կը նուիրէ

երկու հարիւր «սահար դռան», խոստանալով ամէն տարի տալ այդ գումարը:

Սաթուհեանը կը խնդրէ Յովհաննէս և Խաչատուր Լազարեաններէն, որ Լազարեան ձեմարանի որդեգիր սաներէն երևանցի Ոսկան Տէր Գէորգեան Յովհաննիսեանցը գայ թաւրիզ և պաշտօնավարէ Ներսիսեան Վարժարանի մէջ: Յայտնի չէ թէ Լազարեանները ի՞նչ ընթացք տուին այդ խնդրանքին: Ի վերջոյ Տէր Գէորգեանը թաւրիզ չեկաւ:

Սալմաստէն հեռանալէ առաջ Սաթուհեանը կը յորդորէ Փայաջուկի երեւելիներուն՝ Բուրազ Յովհաննէսեան, Միրզա Յակոբեան և Աւետիք Ղուկասեան, որ աշխատեն «վասն շինութեան արժանաւոր վարժարանին, և ապա հոգալ ի յընտրութիւն վարժապետի և դաստիարակի»:

Սաթուհեանը 1852ի Մայիս 12ին վերադարձաւ թաւրիզ մեծ ուրախութիւն պատճառելով ժողովուրդին, որ անհամբեր անոր գալուն կը սպասէր:

Նասրադդին Շահը 1852ի Օգոստոս 3ին Թէհրանի մէջ ծանր արկածէ մը ապահով ազատեցաւ: Այս առթիւ թաւրիզի մէջն ալ ժողովրդական խրախճանքներ տեղի ունեցան, հրավառութիւն կատարուեցաւ: Սաթուհեանի հրահանգով թաւրիզի ամբողջ հայութիւնը կը հաւաքուի Մարալան թաղամասի մէջ գտնուող Ս. Աստուածածին ուխտատեղին, ուր Առաջնորդի նախագահութեամբ կը կատարուի Կայսերական հանդիսաւոր մաղթանք և ապա տեղի կ'ունենան ժողովրդական ուրախութիւններ:

Սաթուհեանի առաջնորդութեամբ ժողովրդական խուռներամ թափօրը կ'ուղղուի դէպի Թագաժառանգ Համգա Միրզայի պալատը: Առաջնորդը և քահանաներն ու հայ երեւելիները կը ներկայանան Թագաժառանգին և իրենց խնդակցութիւնը կը յայտնեն: Թագաժառանգ խորապէս կ'ազդուի, մինչ Հայոց Առաջնորդը բազկատարած կ'աղօթէ և քահանաները կ'երգեն «Հրաշափառ Աստուած» շարականը: Ապա Առաջնորդը օրհնութեան և բարեմաղթու-

թեան աղօթքներ կ'ըսէ: Թագաժառանգը այս բոլորէն շատ գոհ կը մնայ, կը պատուասիրէ Առաջնորդն ու շքախումբը և կը հարցնէ թէ.

— Ի՞նչ վիճակի մէջ է հայոց դպրոցի կառուցման գործը, կը շարունակուի՞ թէ կանգ առած է:

Առաջնորդը կը պատասխանէ թէ դրամի չգոյութեան պատճառով կառուցման գործը կիսատ մնացեր է:

Այն ատեն Համգա Միրզա Թագաժառանգը՝ ի գնահատութիւն հայոց ցոյց տուած հաւատարմութեան և ուրախութեանց զգացումներուն՝ կը խոստանայ, իբր օժանդակութիւն գումար մը նուիրել յօգուտ դպրոցի շինութեան:

Ուշագրաւ է նաև այն փաստը, որ թաւրիզի ոռոսաց հիւպատոսը հարցապնդման ենթարկած էր Հայոց Առաջնորդին, թէ ինչո՞ւ ոռոսաց հիւպատոսարանի համաձայնութիւնն ու արտօնութիւնը առնուած չէր դպրոցի հիմնարկութիւնը կատարելէ առաջ:

Սահակ Եպիս. Սաթուհեանը 1853ի գարնան նամակ կը գրէ Վան՝ Վասպուրականի Առաջնորդ Գաբրիէլ Արքեպ. Շիրոյեանին, խնդրելով, որ թաւրիզի Ներսիսեան Վարժարանի համար ուսումնական և բանիբուն վարժապետ մը գտնեն և ուղարկեն: Սաթուհեանի ցանկութիւնը կը կատարուի: Գաբրիէլ Արքեպ.ի հրամանով Մարտիրոս Վարժապետ Փափագեանը*) ճամբայ կ'ելլէ դէպի Թաւրիզ: Փափագեանը իր անտիպ ձեռագիր յիշատակարանի մէջ հետեւեալը կը գրէ այս մասին, 1853ի Յունիս 11ին.

«... Մարգարեանը պ. Միքայէլի**) հետ ուղևորե-

*) Ապա Մեսրոպ Քահանայ և յետոյ Վարդապետ Փափագեան, որուն որդիներն են Գրիգորիս, Յուսիկ, Վրթանէս՝ զրազէտ, Վահան-Կոմս՝ ազգային գործիչ, Ներսէս (յետոյ Մաշտոց Վարդապետ, նահատակ՝ 1915ին), Ասոնցմէ ողջ է միայն Վահանը:

**) Գրական ծածկանունով Առանձար, որ Թէհրանի հայոց դպրոցական և ազգային գործերու պատմութեան մէջ կ'անմահանայ իր արդիւնաւոր աշխատանքներով: Հ. Ա.

ցանք ի Թաւրիզ. ըստ որում տեղոյն առաջնորդ Սաղունեան Սահակ եպսն. վարժապետ խնդրած էր Վանայ. երբ որ հասայ անդ՝ կարգեց զիս նոյն տեղի Ս. Ներսիսեան Վարժարանի ուսուցիչ. մի քանի ամսից յետոյ ժրջան աշխատութեամբս կարողացայ մի հանդիսաւոր քննութիւն ներկայացնել ի տես բազմամբոխ ժողովրդոց. սակայն նոյն տեղի Տէր Յովսէփ Բահանայի ծածուկ մեքենայագործութեամբ առաջնորդն սկսեց խեթիւ հայիլ յիս. և ես հրատարականս տալով վերադարձայ Փէյէճիւիկ, (1854. Մարտ 10) ուր մի ժամանակ ուսուցչական պաշտօն վարեցի տեղոյն մի քանի մարդկանց նուիրատուութեամբ»:

Մարտիրոս Վարժապետ Փափազեանը սակայն հազիւ ութ ամիս (1853 Յուլիս—1854 Մարտ) պաշտօնավարեց Ներսիսեան Վարժարանի մէջ, ուր աչքի ընկաւ իր եռանդուն աշխատանքով և հմտութեամբ, որոնց շնորհիւ համարձակեցաւ իւր աշակերտները հրապարակային «հանդիսաւոր քննութեամբ ներկայացնել բազմամբոխ ժողովրդոց»։ Սակայն հետագային Փափազեանը իւր արդիւնաւոր գործունէութեամբ դարձաւ Թաւրիզի հայոց կրթական, թատերական և ազգային նշանաւոր դէմքերէն մէկը։ Այս մասին յետոյ։

Ներսէս Ե. Կաթողիկոսը ի քաջալերութիւն Սաթուկեանի ժողովրդանուէր և կրթասէր գործունէութեան, 1853ի Հոկտեմբեր 21ին, Թիֆլիսէն գրեց կոնդակ մը, որմէ կարտագրեմ հետևեալ տողերը.

«... Վասն յառաջադիմութեանց ձերով առաջնորդական հոգունակութեամբ սկզբնաւորեալ շինութեանց և կահաւորութեանց ուսումնարանին Հայոց ի Դավրէժ քաղաքի. ընդ որում ընկալեալ և զգրութիւնս հարազատից սրբոյ Մայր Եկեղեցոյն իւրեանց Կաթողիկէ էջմիածնի և մեր մեծարու Աղայ Առաքել Մելիք Մինասեան և եղբոր նորա բարձրագահ Ստեփան Խանի բազում ուրախութեամբ սրտի իւրեանց վասն սկզբնաւորութեանց այնմ ուսումնարանի, և առաւել շատագովութեամբ վասն ձեր առաջնորդական յատկացեալ պարտաւորութեամբ հոգունակութեանց վասն

ուսումնարանի մանկանց ժողովրդեան հօտին հաւատացելոց ձերում առաջնորդութեանց բազում մխիթարութեամբ հողոյ մերոյ մատուցանեմք և մեք ձերում սրբազնութեան զմեծ գոհունակութիւն մեր յաղագս կարգելոյ Աստուածահրաման առաջնորդական բարեջանութեամբ շատագով ձեզ զիշխանսն և զհասարակութիւն ժողովրդեան որդոց Սրբոյ Առաքելական Եկեղեցոյ Հայոց։

«Փառք Տեառն Աստուծոյ մերոյ, որ արժանի արար զմեզ լսել զայսպիսի շնորհապարտութիւն ժողովրդեան յաղագս իւրեանց վիճակաւորի քան զոր առաւել մխիթարութիւն ոչ կարէ լինիլ մերում սրտի, զուցէ և ամենից եկեղեցական ծայրագոյն տեսչութեանց։ Արժանաւորեցէ Տէր զայսպիսի շատագովութիւն ձերում բարեջան առաջնորդութեանց յարձգել ընդ ձերում պատուական կենաց ի փառս Տեառն Աստուծոյ և ի մխիթարութիւն սրտից բազմավիշտ աղգի հայրենեաց»։

Այս կոնդակը կարգացուեցաւ Թաւրիզի Ս. Աստուածածին մայր եկեղեցոյ մէջ, հանդիսաւոր պատարագի ընթացքին և խուճներամ ժողովրդեան ներկայութեան։

Ինչպէս վերլիշեցի նորակառոյց Ներսիսեան Վարժարանը պաշտօնապէս բացուեցաւ և դասաւանդութիւնները սկսան 1852ի Սեպտեմբերին։ Արձանագրուած էին 60 աշակերտներ, որոնք տեղաւորուած էին երկու դասարաններու մէջ։ Նոյն թուականի ամառը դպրոցական այս շէնքի վրայ (վերնայարկ) Սաթուկեանը շինել տուաւ Ատրպատականի Հայոց Առաջնորդարանը*), (դահլիճ, ընդունարան, ննջարան և խոհանոց)։ Սաթուկեանի և «Որհրդական ժողով»ի ջանքերու շնորհիւ, 1853ի գարնան դպրոցի շէնքի դիմաց շինուեցան երկու դասարաններ**) ևս հետզհետէ շատացող աշակերտները տեղաւորելու համար։

*) Առաջնորդարանի հին շէնքը, ցած, խոնաւ և միայաբկ՝ կը գտնուի Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ բակին մէջ, դպրատան կողքը։ Այդ շէնքը 1889 թուականէն սկսեալ կը գործածուի իբր Ատրպատականի Հայոց Թեմական սպարան։

**) Այս երկու դասարանները կանգուն էին մինչև 1926ի Մայիսը, երբ դպրոցի ժամանակակից հոգարարձութիւնը քանդել տուաւ և տեղը հարթեց՝ դրօսավայր-բակը մեծցնելով։ Հ. Ա.

ժողովուրդը սիրով ու ոգևորութեամբ կը դիտէր վարժարանի արագ յառաջադիմութիւնը և ամէն կերպով կը նպաստէր անոր բարելաւման գործերուն:

Աշակերտներու թիւը 1854ի Մարտին հարիւրի կը հասնէր: Դպրոցի բացման երկու տարին չը լրացած 200 թուման պարտք գոյացեր էր: Սաթունեանը 1854ի Մարտի 9ին կը դիմէր ներսէս Ե. Կաթողիկոսի օգնութեան.

«... Զբաղեալ լինելով մեր 'ի գործ հաստատութեան նորոգ վարժարանի մայրաքաղաքի վիճակին մերոյ, զոր հազիւ երբեք անդուլ աշխատութեամբ մերով և բազմատանջ հայթհայթանօք մինչ ցայս վայր դադարեցուցաք, նուիրատուութեամբ քաղաքացւոց վաճառականաց եղելոց, այսրէն, յորում ուսանեն այժմ մանկունք հայկազնեայց մերձ մին հարիւր հոգին հայոց և պարսից լեզուի ընթերցանութեամբ և դաստուութեամբ, յորոց վերայ և յաղագս անբաւականութեան ծախուց փոխարինաբար թողեալ զպարտս աւելի քան երկու հարիւր պարսից թուման, զոր թէ ուստի ունիցեմք վճարումն աղատութեան պարտուց մերոց, մնամք ապաստան ի շնորհս գթառատ խնամոց Ձերոց քաղցրացուցանել զսիրտ մերազնէից և եթ յորդորական կոնդակագրութեամբ Ձերով ի հատուցումն պարտքաց մերոց օգնութեամբ և ձեռնտուութեամբ միմեանց»:

Ուսումնագէտ և գիտակից ուսուցիչներ չգտնելով Սաթունեանը անելի մատնուած էր: Առաջնորդը կը խընդրէր Կաթողիկոսէն, որ անպայման գտնեն և Թաւրիզ ուղարկեն զոք ուսումնական և բարեբարոյ անձն՝ գիտակ միանգամայն հայոց և ռուսաց և գաղղիացւոց լեզուաց՝ խոստանալով լիովին վարձատրել:

Երեք տարի շարունակ Սաթունեանը բազմաթիւ դիմումներ կատարեց բայց չկրցաւ իր ուզած ուսուցիչը գտնել: Ուրեմն ներսինեան Վարժարանի ուսուցիչները նորէն հին տիպի տէրտէր, տիրացուներ և կամ համեստ վարժապետներ էին: Ասոնց մէջն էր Յակոբ Նղիազարեան

Վարժապետ, որ յաճախ կուռի ու վէճի կը բռնուէր Տէր Յովսէփ Քահանայ Տէր Յովսէփեանի (որ տեսուչն էր) և կամ աշակերտներու ծնողներուն հետ:

Թաւրիզեցի հանգուցեալ Տէր Եզնիկ Քահանայ Օհանեանը կը պատմէր, որ հին Թաւրիզեցիները շատ զուարճալի միջադէպեր կը պատմէին Տէր Յովսէփ Աւագ Քահանայ Տէր Յովսէփեանի և յիշեալ Յակոբ Վարժապետ Նղիազարեանի մասին:

Օր մը Տէր Յովսէփը զայրացած կ'ըսէ Յակոբ Վարժապետին.

— Ես ծառայ Աստուծոյ և եկեղեցւոյ, դու ո՞վ ես, ինչացո՞ւ ես:

— Ես ծառայ ազգի և վարժարանի,— կը պատասխանէ վարժապետը:

— Թող քանդուի այն վարժարանը, որի վարժապետը դու ես:

— Թող քանդուի այն եկեղեցին, որի քահանան դու ես:

Վէճը կը փոխուի կուռի, խնդիրը կը հասնի Առաջնորդին, որ հարցը քննելէ յետոյ կուտայ հետեւեալ պատասխանը.

— Եկեղեցին և վարժարանը յաւիտեանս յաւիտեանից անսասան և կանգուն պիտի մնան. դուք էք, որ պիտի մեռնէք: Վերջ տուէք այդ վէճին և հաշտուեցէք:

Սակայն քահանան և վարժապետը անհաշտ մնացին: Տէր Յովսէփը յարգուած և ազգեցիկ մարդ էր, վարժապետը պանդուխտ և անծանօթ: Այս միջադէպի պատճառով աշակերտներու ծնողներէն ոմանք թշնամացան Յակոբ Վարժապետի հետ և զանազան ստոր միջոցներու կը դիմէին, որ վարժապետը օր առաջ հեռանար դպրոցէն:

Հակառակ իր յամառ ջանքերուն Սաթունեանը վարժարանի համար չը կրցաւ իր ուզած արժանաւոր և ուսումնական վարժապետը գտնել: Ուստի և ստիպուած ե-

դաւ պատահաբար Թաւրիզ եկած յիշեալ Յակոբ Վարժապետը վարձելու Սակայն այս վարժապետն ալ հալածանքի և անարգանքի կ'ենթարկուէր: Յակոբ Վարժապետը Սաթուհեանին գրեց ընդարձակ նամակը մը (Թուակահան անյայտ) որմէ քաղուածաբար կը ներկայացնեմ հետաքրքիր մասերը՝ իբր պատմական փաստեր և երևոյթներ՝ հայ հին դպրոցի և ուսուցչի մասին:

Բարձր Սրբազան Հայր

Ամենախնամածու Տէ՛ր

Ձեր Սրբազնութեան սուրբ հոգին ինքնին իսկ վկայեալ լինի ձեզ, զի մեր ակնկալութեան յոյսն զոր միշտ հաստատ ունեցաք մինչ ցարդ և հոգևով չափ աշխատեալ մաքառեցաք ընդդէմ ամենայն խոչընդոտից՝ ի սակս ոչինչ իրաց չէր, այլ միայն զի կատարեալ ցուցցի հարազատ ծառայութիւն մեր ձերդ Սրբազնութեան՝ մինչ ՚ի ձեռս բերել ձերդ Սրբազնութեան զարժանաւոր վարժապետս, բայց սակայն այս յոյս այժմոյս իսպառ հատեալ ի դերև ել, համբերել՝ և տանիլ կամ դիմանալ ընդ առաջ ելեալ դժուարութեանց զոր ոմանք գոգուեալ ՚ի նախանձուէ և կուրացեալ յանուղիղ դատողութեան յատելութենէ յարուցանելով զխրոսկութիւն կան հակառակ:

Առանց խնդրանայն մեր՝ Սրբազնութիւն ձեր տեղեակ է ընդ ամենայն... վարժարանի կարգադրութեանց, և վարժապետաց վերաբերեալ պաշտօնին, որ չէ աւելի պարտաւորութիւն վարժապետի քան զսահմանեալ ժամուց դասաւանդութիւն կամ թէ ՚ի նոյն դասասացութեան ժամու՝ ՚ի վարժարանի անդ՝ եթէ պատահի կամ օրական վերակացուն յայտնեսցէ ոմանց ստահակ աշակերտաց անպարկեշտութեան ինչ գործս, վերահասութիւն գործել և պատժել կամ խրատել որպէս ցուցանէ նորոգ կարգադրութիւն: Այնտքիկ իրաւացի ինչ փասթ չեն դատապարտութեան դատարարակի, զոր արտաքոյ վարժարանին պատահի... աշակերտք, զորս պատճառեն վարժապետաց. միշտ աստ և անդ բամբասել բազում անգամ ևս յականջս Սրբազնութեան ձեր: Եւ ևս են ոմանք սոպու և բիրտ անձինք սովորութիւն արարեալ յանդգնութեամբ լրփաբար յարձակեալ գան ՚ի վարժարան որ միանգամայն ընդդէմ է ամենայն վարժարանաց կարգին և ձերդ Բարձր Սրբազնութեան հրամանին ըմբռնել զուլիցն մեր թէ՛ այսօր եմ տղին ինչի՞ ես

ձեծեր, հիմա գլուխդ կը ջնջխեմ, և մազերդ բոլոր կը փիտեմ: Կամ թէ այսօր աշակերտներ եմ տղին այսպէս են ասեր: Կամ թէ երէկ ո՞ր պաղն է գնացեր Թուրքերի հետ: Եւ կամ թէ զատ այ վեր առեր և իմ ջիւլից փող այ գողանում և այլ այսպիսի զգուելի հազարաւոր պատճառք, որոց յոյժ ՚ի դէպէ զոր պատասխանեմք թէ՛ Հայր զի՞նչ գործէ որդին նմանի նմին. ուստի յայտնի երևի զի այսպիսի անկարգութեամբ մնալ վարժարանին... դժուարին չէ ի ձեռն այսպիսեաց զմի դատապարտութեան յանցաւորութիւն ի վերայ մեր դնել միում և խայտառակել ընդունայն որպէս արարեալ են առ ժամանակաւ Ղազար Վարդապետին, Պօղոս Վարդապետին, Մանուէլին, Մեսրոպին և այլ բազմոց... և մնացեալն լռեմ սոյն բարբարոսական երկպառակութիւն, որ արմատացեալ գտանի աստ ի միջի սոցա զոր բնաւին ոչ ոք չէ տեսել ՚ի միում տեղուղ զի անդ կարելի է դիմանալ ումեք. ուրեմն մի օր յառաջ հեռացեալքն պարզերեսութեամբ մեծ պատիւ և հանճարեղութիւն համարեալ են ինքեանց:

Այլև անտանելի և առաւելապէս ցաւ այս է զոր բամբասեալ ասեն. թէ՛ տասնևհինգ հազարտեանի (15 ըրալ ամսական ոտճիկ. Հ. Ա.) վարժապետքն զի՞նչ պարտին լինիլ որ չունին արժանաւորութիւն վարձատրելոյ մինչև անգամ հաւասար այրի կանանց ոմանց, որք են դահակ կամ աղախին և ստանան յամսեանն տասն և հինգ հազարտեան կամ երկու թուման ոտճիկ, և ևս հաց տարեկան զմի կամ երկու ձեռք օրինաւոր հագուստ. այս անվարձատրութեամբ սոցա մնալ զի՞նչ է եթէ ոչ տգիտութիւն իւրեանց, որով և մեր գիտնաւոր վարժապետաց հացին և պատուոյն ևս լեալ են արգելք. և արդ՝ ըստ դատելոյ նոցա մեք գտգիտութիւն մեր միշտ խոստովանեալ եմք և խոստովանիմք. բայց այն գիտնական վարժապետքն միք իցեն զի մինչև ցայսօր պահեն ընդ գրուանաւ զիմաստութիւնս իւրեանց որ ոչ երևցուցեալ են զըպտուղս առ նոսա բնաւին, ընդ այս վստահ եմք յոյժ, չէ ինչ, թող մի անգամ ՚ի յատենի ձերդ Բարձր Սրբազնութեան հրապարակաւ առաջի երկուց կամ երկից գրագէտ անձանց զիրաւունս արդարութեան ի կշիռ եղեալ քննեսցի սոյն փոքր միջոցի աշակերտաց դասառութեան և գրութեան աշխատութիւն մեր. նաև ամենայն կերպիւ բաղդատեսցի մեր ևս ընդ իմաստութեան գիտնականաց նոցին և ապա ՚ի բերան առեալ ի յանկեանսն խոսկեցուցանեն զլսելիս բազմաց պարզամտաց բամբասամբ:

Եւ ի վերայ այսր ամենայնի մեք որ պանդուխտ և անտե-

րունջ անկեալ կամք աստ զկնի այսչափ նախատանաց և բամբասանաց կրելոյն, ձերդ հասարակախնամ հայրութեան արդարադատ խղճմտանաց հեռի է այլևս թողուլ զմեզ յայսմ դառնութեան վիճակի՝ թէ շատ և թէ սակաւ որչափ եկեղեցւոյն ծառայութիւն արարաք ձրիաբար Աստուած ի փառս իւր համարեցէ՝ թէ և ընդդէմ էր սուրբ կանոնի նորին: ... Որչափ կարն մեր ներեաց չխնայեցաք ծառայելոյ վարժարանին, զոր ինչ փոխանակ աշխատանացս շնորհեալ է Սրբազնութիւն ձեր՝ առանց տրտնջանաց մեծաւ շնորհակալութեամբ ընկալեալ զմասնաւոր պիտոյս մեր հոգացեալ կառավարեցեալ եմք մինչև ցայսօր թէ լայնութեամբ և թէ նեղութեամբ ըստ այսմ երբէք չունիմք անգոհունակութիւն ի Սրբազնութենէ ձերմէ, զի գիտեմք գեկամուտս վարժարանին. և եթէ առ անգամ մի կամիցի Սրբազնութիւն ձեր վերահասութիւն առնել կառավարութեան մերոյ գիտէ թէ որքան խղճութեամբ անցանին և անցեալ են աւուրք մեր. ուստի որդիաբար խնդրեմք Գերապատիւ Տէր Յովսէփ (ծանօթ Աւագ Քահանան է սա. Հ. Ա.) որ կարող է ևս առաւել պաշտօն մեր ևս վարել եթէ բարեհաճիք զթացեալ սիրով և օրհնութեամբ ճանապարհորդեսջիք զմեզ և վերջին պսակն մեր ՚ի պատիւ անուան ձերոյ զայս համարեսջիք հրամայել Միրզայ Աբբասին զի մի բլէթ առնուլ և տալ մեզ, որ արգելեալ կայ մեք չկարողացաք առնուլ խնդրելով ի Սրբազնութենէ ձերմէ երկտող գրութեամբ լիցի հրաման:

Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան նուաստ ծառայ

Մանկավարժ ՅԱԿՈՒ ԵՂԻԱՋԱՐԵԱՆ

Այս պատմական փաստաթուղթը ցոյց կուտայ հայ ուսուցչի կրած բարոյական և նիւթական զրկանքները, անոր անմխիթար կեանքը, անվարձ աշխատանքը և հասարակութեան կողմէ ցոյց տրուած ապերախտ վերաբերմունքը:

Սաթուռեանը 1854ի Յուլիս 20ին կը գրէ Եուզի՝ «Պատուարժան Օհանջան Աղային» որ յօգուտ Թաւրիզի Ներսիսեան Վարժարանի ժապաւինեալ մատենանով հանգանակութիւն կատարեն: Աղա Վարդան Արշակունեանցը զրամական նուէր կուտայ զպրոցին: Աղա Պետրոս Ներսիսեանին՝ Սաթուռեանը հետեւեալ տեղեկութիւնները կը

յայտնէ զպրոցի մասին՝ 1854ի Հոկտեմբեր 6ին:

«... Բացի նախկին կառուցելոց, որ հիմնեցաւ տակաւին ի կողմն արևելեան, գերազանց քան զառաջինն, որով լրացաւ կատարելապէս չորս դասատունք վասն «դասատութեան մանկանց, ընդմին և արժանաւոր Առաջնորդարան»: Ապա կը յայտնէ թէ զպրոցի աշակերտաց թիւը 70ի կը հասնի, «յայսմանէ են բազումք որք ձրիաբար ընթեռնուն, զտաս քահանայորդիք, յորոց չէ հարկ ստանալ վարժարանին ինչ վարձս: Եւ ոմանք աղքատք, յորոց չը զօրէ իրաւունք և խիղճ մտաց մերոյ պահանջել ամսական և են ոմանք պակասաւորք որք յանկարսն են ի հատուցումն վարձուց որդւոց իւրեանց, և այլք ևս ուշիմ և խոհեմք ջանացողք լուսաւորութեան, բայց անձեռնտուք տարեկան վարձուց, զորս թոյլատրեմք անարգել գալ և ուսանի»: Ստացուած թոշակները հազիւ կը բաւականանային «չորից հայսոգքի վարժապետաց և մանկավարժից» և պարսից լեզուի դասատուին՝ ոռճիկներ տալու և զպրոցական այլ ծախսեր հոգալու:

Ի Պետերբուրգ բնակող Լազարեան եղբայրները յարգելով Սաթուռեանի խնդիրը՝ Թաւրիզի Ներսիսեան Վարժարանին կը նուէրեն 363 կտոր ժամանակակից դասագիրքերը: — «Ընտիր հատուածք ժողովեալ ի զրոց նախնի և արդի մատենագրաց Հայոց», «Ծաղկաքաղ յառակացն Քոնլովի» և այլն: Մագիստրոս Մսեր Մսերեանցը կը նուէրէ իր հրատարակութիւններէն:

Իբր կրօնուսոյց և հայոց լեզուի ու պատմութեան դասատու կը հրաւիրուի Երևանէն, Տէր Յովակիմ Քահանան 1856ին, բայց սա չ'ուզեր երեք տարի պայման կապել, այլ մէկ տարով և բաւական շատ ոռճիկով: Ներսէս Ե. Աշտարակեցի Հայրապետն ալ մտահոգուած էր, որ Թաւրիզի Ներսիսեան Վարժարանն ունենար «զուսուցիչ գէթ ըստ լեզուի Հայոց և ուսաց»: Սակայն կաթողիկոսն ալ չը կրցաւ յարմար մէկը գտնել:

Ս Ա Հ Ա Կ Ե Պ Ի Ս Կ Ո Պ Ո Ս Ս Ա Թ Ո Ւ Ն Ե Ա Ն Ի

Վ Ե Ր Զ Ի Ն Տ Ա Ր Ի Ն Ե Ի Ս Ա Հ Ը

Սաթուհեանի գլխաւոր գործերէն մէկն ալ Թաւրիզի հայոց ազգային գերեզմանատան համար յատուկ տեղ ու հող գնելն եղաւ: Քաղաքի հարաւակողմը, Ուռուլուղը կոչուած այգիներու հիւսիսը, բարձրագիւր և ընդարձակ հողամաս մը գնեց Սահակ Եպիս.ը՝ ժողովուրդէն հանգանակուած դրամով: Գերեզմանատան ընդարձակ հողը գրնուեցաւ 1856ի գարնան և անմիջապէս ձեռնարկուեցաւ պատերու շինութեան, դարձեալ ժողովրդական հանգանակութեամբ: Այսպիսով եկեղեցոյ բակը գերեզմանատունը ըլլալէ դատրեցաւ:

Սաթուհեանը ներսիսեան վարժարանի «Պորհրդական ժողով»-ի անդամներէն ոմանց հետ ընդհարուեցաւ՝ դրպրոցական գործերու շուրջ: Պանական և աղայական քմահաճոյքներուն և յամառութիւններուն Սաթուհեանը տեղի չը տուաւ: Կովկասէն Թաւրիզ եկած հաստատուած հայ վաճառականները և իրենց պետը՝ նշանաւոր Ադա Գալուստ Շերմազանեան Թիֆլիսցին, որ Թաջիբբաշին էր, Սաթուհեանի պաշտպանները դարձան: Բերդաթաղի բնիկ հայ խաներն ու աղաները խուլ կերպով կը պայքարէին Սաթուհեանի գործերուն դէմ: Այսպէս ըլլալով հանդերձ ժողովրդանուէր Առաջնորդը կը շարունակէր իր աշխատանքները և անձամբ կը հսկէր դպրոցի գործերուն վրայ: Միաժամանակ իր բազմապիսի գործունէութեան մասին գրաւոր գեկուցում կուտար Ներսէս Ե. Կաթողիկոսին, որ իր 1856ի Յունիս 5 կոնդակով հետեւեալ տողերը կը գրէ.

«... Կառուցանելոյ վասն մանկանց Հայոց զամենահարկաւոր ուսումնարան՝ առաւել յոյժ զուարճարար եղև մերում սրտի. այն զի իսկապէս պարտաւորութիւն առաջնորդական այն իսկ է զի ուսումնարան պահանջէ զուսուցիչ արժանաւոր՝ ուսեալ և բարութեամբ հոգւոյ վայելչացեալ՝ ինքնայայտ է, թէ է հարկաւորագոյն. բայց զի գտանելն ուսուցիչ այնպիսի ըստ երից լեզուաց Հայոց, Ռուսաց և Գաղղիացւոց բաւականութեամբ չափ կրթեալ՝ ըստ կարգի անհնարիցն է յայսմիկ մերում սահմանի, հարկն պահանջէ աստիճան առ աստիճան ունիլ ի մտի յառաջանալ ոչ միանգամ, այլ ըստ յաջողելոյ Աստուծոյ ժամանակ առ ժամանակ: ...Վասն երկու հարիւր թուման պարտուցն յաղագս շինութեան ուսումնարանի ի յայտնելն ձեր մեզ ձեօք արժան դատեցեալ եղանակի հատուցմանց ոչ խնայեսցուք զամենայն զկարելիսն մեզ և բանիւ և գործով»:

Սաթուհեանը երկրորդ անգամ ըլլալով կազմել կուտայ Ատրպատականի Հայութեան ընդհանուր վիճակագրութիւնը, որուն արդիւնքը 1856ի Հոկտեմբերին 15,000 շունչի կը հասնէր, (2500 տուն կամ ծուխ):

Բերդաթաղի հայոց աղայական և խանական կամայականութեանց և հակառակութեանց պատճառով՝ Սաթուհեանի դէմ դաւեր կը լարէին և կը պայքարէին: Սակայն ժողովրդասէր Առաջնորդը համբերութեամբ տոկաց, առիթ չը տուաւ, որ դպրոցի գործերը չը խանգարուէին: Սաթուհեանը չուզեց հակամարտութիւնները խորացնել, որպէսզի արդէն իսկ կանոնաւորուած դպրոցը չը տուժէր և չէնթարկուէր իր հակառակորդներու քմահաճոյքին: Ի վերջոյ նա որոշեց Թաւրիզէն անցնել Սալմաստ թեմական շրջագայութեան, որպէսզի իր բացակայութեան թերևս հակամարտութիւնները վերջանային: Մեկնելէ առաջ Սաթուհեանն իր մօտ կանչեց Յովսէփ Աւագ Քահանայ Տէր Յովսէփեան, Ադա Առաքել Մելիք Մինասեան և Ար-

դուման Մարտիրոսեանը, որոնց նշանակեց իր կտակակա-
տարները և կարգաց կտակը, որուն մէջ գրած էր նաև
հետևեալը— «... Եթէ մահն իմ Թավրէզ հանդիպեցի, հան-
գիստն իմ եղիցի յԱյգին Աստուածածնայ»։ Իսկ իր ունե-
ցած սեփական դրամի մասին կտակի մէջ յիշած էր.—
«... Իրամական արդիւնք իմ՝ որքան և գտցին յարկեղսն
իմ յատկացուցեալ լինին յանուն վարժարանին Դավրէժ
քաղաքի, որոյ կառուցման և հաստատութեան իսկապէս
լեալ եմ պատճառ, զոր անկորուստ շահեցուցանելով, ոմն
հաւատարիմ ի յաւելուածոյ նորա տացի ի վարձ վարժա-
պետացն ի յիշատակ իմ. ընդ նմին և որքան գրեանք ու-
նիմ Հայոց՝ ևս լիցի յիշատակ վարժարանին»։

Կտակը գրեց 1856ի Հոկտեմբերին և 20ին ճամբայ
ելաւ դէպի Սալմաստ։ Նոյեմբերի 4ին հասաւ Փայաջուկ և
իջաւ Մելիք Միրզա Մելիք Յակոբեանենց (Բաֆֆիի հօր)
տունը։

Նոյեմբեր 22ին ընդարձակ նամակ մը կը գրէ Վան՝
Առաջնորդ Գաբրիէլ Արքեպիսկոպոս Շիրոյեանին խնդրելով
հետևեալը.

«... Մեր աշխատութիւն վարժարանին Դաւրիժու և
լուսաւորեցելոյ զմանկունս Հայոց եկեղեցւոյ. վասն որոյ
և կարօտեմք արժանաւոր ուսուցչի. արդ թէ իցեն առ
ձեզ գտանիցեալ երկու յուսալի անձն վարժեալ արհեստիւ
քերականութեան, և հմուտ ժամակարգութեան, զնոսա
առաքել առ մեզ։ Որոց պարտաւոր լինիմ լիալիր վարձա-
տրութեամբ ամ ըստ ամի մինչև ց40—և 50 թուման. միայն
եթէ իցեն արժանաւորք»։

Իր վերջին խնդրանքն էր այս, որ դարձեալ անկատար
մնաց։ Դառնացած Թաւրիզի իր բարեկամներէն և գործա-
կիցներէն նստած էր Սալմաստ և հիւանդագին վիճակով
անգամ ամբողջ օր ժողովուրդի առօրեայ գործերով զբաղ-
ուած էր։

Ազա Գալուստ Շերմազանեանը Թաւրիզէն տեղեկու-

թիւններ կը գրէր ազգային և դպրոցական գործերու մա-
սին։ Ըստ երևոյթին Շերմազանեանի համար հաճելի էր,
որ Առաջնորդի յարաբերութիւնները լարուած էին Թաւ-
րիզի բնիկ երևելիներուն հետ, որոնց վրայ Շերմազան-
եանը կ'ուզէր ազդեցութիւն բանեցնել և իբր թէ հաշտա-
բարի դեր կատարել։ Առաջնորդի այս ու այն հաւատարիմ
բարեկամներու մասին Շերմազանեանը աննպաստ տեղե-
կութիւններ կը հաղորդէր, ինչպէս Աւագ Վարդանեանի,
որ Սաթուհեանի լուսագոյն գործակիցներէն մէկը եղաւ
Վարժարանի կառուցման աշխատանքներու ընթացքին։

Հիւանդ և վշտացած Սաթուհեանը 1857ի Յունուարին
Ազա Գալուստ Շերմազանեանին գրեց հետևեալը.

«Եթէ բարեպաշտ քրիստոնեայք տեղւոյդ լուիցեն չա-
րախորհ անձանց, անձ ծանուցանեմ։ Ի տեղս ոչինչ վշտա-
կրութիւն թէ՛ ինձ և թէ՛ ժողովրդոց ոչ գոյ բայց՝ այդը
երևի զլուն ուղտ են շինեալ։ Եթէ աշխատանս՝ և ջանա-
ցողութիւնս վասն պայծառութեան ազգի, որպէս ականա-
տես էք զուք, և ամենայն անձինք։ Եւ եթէ իմ աշխատանքն
'ի գնւր կորնչելոց են՝ ես ևս ՚ի Թաւրիզու յագեալ եմ։ Եւ
եթէ գիտեն պիտանացու և օգտակար իցեմ յաղագս իւր-
եանց թող խնդրանօք աղերսեցեն յինէն զի եկից ես առնոսա.
ամենայն իւրեանց իցի՝ Վարժարանն և Առաջնորդարան։ Որ
և երեք հարիւր թուման կայս ունիմ յԱռաջնորդարանումն.
ն ոք ցանկացող իցէ թող վայելեցէ ի նոսա։ Աշխարհս
վասն իմ լայն ընդարձակ է, և Բարդղղիմէոսի վանքն ընդ
իշխանութեամբ իմով է, ըստ հրամանի Վեհափառ կաթո-
ղիկոսին։ ... Ես՝ որ ոչ բնաւ ինչ խօսիմ, այլք զի՞նչ իրա-
ւունս ունին ի վերայ իմ խօսելոյ. զի ամենայն գործառ-
նութիւնք իմ զբաւոր են և զզուշուրութեամբ կառավարիմ
ամենեսեան։ Ի հարկէ չարակամ անձինք՝ զոր ինչ կամին
կարող են խօսիլ։ Դատ արասցէ Աստուած ընդ իս և ընդ
այնոսիկ, որք թողեալ զբարին զչարն խորհին»։

Այսպէս ուրեմն Թաւրիզի հայ ժողովուրդէն հոգով

սրտով դառնացած Սահակ Եպիս. Սաթուհեանը 1857ի Մարտ 18ին կեանքի վերջին օրերը կ'ապրէր: Մարտ 22ին իրեն իբր գաւազանակիր ընկերացող Մուսամբարցի Տէր Յակոբ Քահանայ Տէր Կարապետեանի ձեռքով հաղորդուեցաւ և ըսաւ իր վերջին խօսքը — «Ինձ տարէք Թարվէզ Աստուածածնայ եկեղեցւոյն մօտն թաղեցէք. ես իմ սիահին չկարացի գրել. և ինչ որ կայք ունիմ երևելի է»: Այնտեղ էր նաև Մելիք Միրզա Մելիք Յակոբեանը և ասոր ծառայ Բարթ Մարտիրոսեանը: Հանգիստ ու խաղաղ՝ Սաթուհեանը փակեց աչքերը և հոգին աւանդեց 1857ի Մարտ 22ին: Յայտնի չէ թէ ինչո՞ւ հանգուցեալի մարմինը չը փոխադրեցին Թաւրիզ և ըստ իր ցանկութեան չը թաղեցին «յայգին Աստուածածնայ»: Փոխադրութեան համար դժուարութիւններ կային, թէ՞ չկամութիւն ցոյց տուին: Այս հարցերը մութ կը մնան: Մահուան տխուր լուրն անմիջապէս տարածուեցաւ Սալմաստի մէջ: Գիւղերէն խուռներամ ժողովուրդ հաւաքուեցաւ Փայաշուկ՝ թաղման ներկայ ըլլալու համար: Աղբակի Ս. Բարդուղիմէոս վանքի վանահայր Եղիազար Վարդապետն ու գիւղական բազմաթիւ քահանաները կատարեցին յուղարկուորութեան և թաղման կարգը: Մարմինը թաղեցին Փայաշուկ, Ս. Գէորգ եկեղեցոյ զրան արևմտակողմը, ուր և կը մնայ իր գերեզմանը այս պարզ արձանագրութեամբ.

Ի ԴԱՄԲԱՐԱՆԻ ՆՆՁԻ
 ԻՍԱՀԱԿ ԱՐՔԵՊՍ. ՍԱԴՈՒՆԵԱՆ
 ԵՐԱԽՏԱՒՈՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴ
 ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ
 Ի 1857 ԱՄԻ, ՄԱՐՏԻ 22ԻՆ

Ի յիշատակ հանգուցեալ Առաջնորդի և Ներսիսեան Վարժարանի հիմնադիր-բարերարի՝ Թաւրիզի մէջ կատարուեցաւ հոգեհանգիստ, որուն ներկայ էին պետական բարձրաստիճան պաշտօնեաներ, հիւպատոսներ և ամբողջ հայութիւնը: Հանգուցեալի հակառակորդներն անգամ խոնար-

հեցան անոր յիշատակի առջև: Տէր Յովսէփ Աւագ Քահանան, որ պատարագիչն էր, յուզիչ դամբանական խօսեցաւ: Ժողովուրդէն շատերը կուլային: Դպրոցի աշակերտութիւնը կարգով շրջապատեր էր սգասեղանը: Առաջնորդարանի և դպրոցի դռներուն վրայ ի նշան սգոյ՝ սև պաստառներ կախած էին: Դպրոցը երեք օր փակ մնաց: Ատպատականի ամբողջ հայութիւնը խոր ցաւ դգաց Սաթուհեանի մահուան համար: Ամենուրեք կատարուեցան հոգեհանգստի արարողութիւններ և յարգանքի արտայայտութիւններ:

Սահակ Եպիսկոպոս Սաթուհեանը իր վեց տարիներու (1851 Ապրիլ—1857 Մարտ) ժողովրդանուէր և դպրոցանուէր գործունէութեամբ կրցաւ անսահման ժողովրդակա-

նութեան արժանանալ: Իբր Թաւրիզի Հայոց Ներսիսեան (հետագային Արամեան) դպրոցի հիմնադիր, բարերար և հովանաւոր Սաթուհեանը իր անձնուէր գործունէութեամբ, իր անկաշառ և ազգասիրական աշխատանքներով յաւերժօրէն կանմահանայ Ատրպատականի Հայութեան և մասնաւորապէս Արամեան դպրոցի պատմութեան մէջ:

Թաւրիզի Հայոց դպրատան-վարժատան, Ներսիսեան Վարժարանի հիմնարկութեան, Սաթուհեանի կեանքի, ապա հետագայ քանի մը տարիներու աշխատանքներու մասին մանրամասն խօսեցայ՝ փաստաթուղթերով և վաւերական տեղեկութիւններով, վասն զի Արամեան դպրոցի սկզբնական այդ խիստ կարևոր շրջանի դէպքերու և դէմքերու մասին ցարդ զրեթէ չկային հարկ եղած փաստերն ու ծանօթութիւնները: Ասկէ յետոյ նոյն ձևով և հանգամանօրէն չը պիտի խօսիմ Սաթուհեանի յաջորդներու և Արամեան դպրոցի նորագոյն շրջանի իրադարձութեանց մասին, թողնելով այդ իմ մէկ ընդարձակ և անտիպ աշխատութեան մէջ — «Պատմութիւն Հայոց Ատրպատականի»:

ԱՐԱՄԵԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԴՊՐՈՑ

Երջանկայիշատակ Սահակ Եպիսկոպոս Սաթունեանին յաջորդեց՝ իբր Առաջնորդ Հայոց Ատրպատականի՝ 40 տարեկան երիտասարդ, եռանդուն և կրթասէր Յակոբ Ծայրագոյն Վարդապետ Շահպատեանը, որ 1857ի Յունիսին էջմիածնէն հասաւ Թաւրիզ և գործի անցաւ Առաջին առաւել իսկ ձեռք առաւ Ներսիսեան Վարժարանի հովանաւորութիւնը: Տէր Յովսէփ Աւագ Քահանան «աւագ վարժապետն» էր, որուն տարեկան ոռճիկն էր 30 թուման: Հայոց լեզուի, կրօնի և պատմութեան վարժապետը կըստանար տարեկան՝ 18 թուման, Պարսից լեզուի վարժապետը՝ 30 թուման, իսկ վարժարանի ծառային կը վճարէին տարեկան 84 դան:

Յակոբ վարդապետը 1857ի Նոյեմբեր 10-ին պաշտօնական գրութեամբ մը (թիւ 84) կը յայտնէ «Նորին Գերատիճանութեան թարգմանի գեսպանատան Կայսրութեանն Ռուսաց որ ՚ի Դաւրէժ քաղաքի Յովսէփ Խանի Մովսիսեանց» ինչպէս նաև «Գլխաւորի վաճառականաց Կայսրութեանն Ռուսաց Աղայ Գալուստի Շերմազանեանց», որ ինքը Նոյեմբեր 14-ին թեմական այցելութեան պիտի երթայ Ատրպատականի գաւառները, հետևաբար Ներսիսեան Վարժարանի «Վերատեսչութեան պաշտօն ի վերայ վարժապետաց, աշակերտաց, ուսանելի գիտութեանց և կանոնադրութեանց ըստ ամենայն մասին վերաբերելոց ըստ ներելոյ միջոցի և հանգամանաց... և զիականապէս կառավարութիւն տնտեսական մասին վերաբերեալս առ նոյն վարժարան» պիտի սպանձնեն Յովսէփ Խանն ու Աղա Գալուստ Շերմազանեանը:

Իպրոցն ունէր նաև սեփական գրավաճառանոց, որ աշակերտներուն կը հայթայթէր դասագրքեր և գրեկական պիտոյքներ: Աղքատ որդեգիրները դասագիրք, թուղթ,

տետրակ և այլն ձրի կըստանային դարոցէն: Իպրոցն ամէն տեսակ զիւրութիւն կ'ընծայէր ծնողներուն, որպէս զհանոնք իրենց գաւակները դաստիարակութեան տալին:

Կարճատե եղաւ Յակոբ Վարդապետ Շահպատեանի առաջնորդական պաշտօնավարութիւնը: Նա վախճանեցաւ Թաւրիզի մէջ 1859ի Ապրիլ 19ին և թաղուեցաւ Ս. Աստուածածին ուխտատեղին, ուր և կայ գերեզմանը պատշաճ արձանադրութեամբ, որ գրեւ տուած է հանգուցեալի եղբայրն Աբրահամը:

Յակոբ Վարդապետի առաջնորդութեան ատեն Ներսիսեան Վարժարանի «Խորհրդական Ժողով»-ի անդամներն էին— Աղա Գալուստ Շերմազանեան, Յովսէփ Խան Մովսիսեան, Ստեփան Սիմոնեան, Աւետիք Մահտեսի Անանեան, Աղա Առաքել Մելիք Մինասեան, Բժիշկ Աստուածատուր Ենոքեան, Աւագ Մելիք Աբրահամեան և Մահտեսի Խաչատուր Մահտեսի Պետրոսեան: «Աւագ վարժապետ» Տէր Յովսէփ Աւագ Քահանան հաշտուած էր Վերսիսեան վարժապետ» Յակոբ Եղիազարեանի հետ, որ այնքան յուսահատ և դժգոհ՝ բողոքագիր մը ներկայացուց Սաթունեանին, բայց սա չընդունեց անոր հրաժարականը: Յիշատակութեան արժանի է, որ Աղա Գալուստ Շերմազանեանը Թաւրիզի Հայոց ազգային կեանքի և ամէն տեսակ հանրային ձեռնարկներու տիրական դէմքը հանդիսացաւ, շրնորհիւ իր ունեցած ազդեցութեան և բարձր դիրքի: Շերմազանեանը կրթասէր, ազատամիտ մարդ էր, պատմական տեղեկագրական, ուղեգրական յօդուածներով կ'աշխատակցէր Մարկոս Աղաբէկեանի «Կոռնիկ Հայոց Աշխարհի» ամսաթերթին: Նամակագրութիւն ունէր ժամանակակից ազգային ու գրական յայտնի դէմքերու հետ: Թաւրիզի մէջ յարգուած անձ մըն էր, իբր վաճառականապետ՝ ուսուհրպատակ հայերու: Ներսիսեան Վարժարանի թէ կրթական և թէ տնտեսական գործերու մէջ Շերմազանեանը գլխաւոր դերակատարն էր:

Էջմիածնի միաբան և ժամանակակից յայտնի եկեղեցական դէմք մըն էր Աբէլ Աբեկայ. Մխիթարեանը, որ ունի գրական երկասիրութիւններ: Գրաբարագիր էր և հայկաբան, դէմ էր հայ աշխարհաբարի տարածման և դպրոցական աշխարհիկ դաստիարակութեան ոգին վտանգաւոր կը համարէր: Աբէլ Արքեպ.ը 1860ի Մարտին Թաւրիզ եկաւ իրր Ատրպատականի Հայոց Առաջնորդ, որ Ներսիսեան Վարժարանի վերին հսկողութիւնն իր ձեռքն առաւ և առաջին առթիւ իսկ սկսաւ կրօնական-եկեղեցական ոգին և դաստիարակութիւնը խորացնել: Այսպէս ըլլալով հանդերձ չը կրցաւ դպրոցի յառաջադիմութեան (կրթական կամ տընտեսական) զարկ տալ: Աւելի շատ զբաղեցաւ թեմական հասոյթները կանոնաւորելու գործերով: Բնաւորութեամբ զայրացկոտ և դիւրագրգիռ մարդ ըլլալով Աբէլ Արքեպ.ը յաճախ կ'ընդհարուէր «Պորհրդական ժողով»ի անդամներու և վարժապետներու հետ,

Աբէլ Արքեպ.ը հազիւ 15 ամիս վարեց Ատրպատականի թեմի առաջնորդութիւնը: Ազգային և դպրոցական հարցերու շուրջ ընդհարուեցաւ Թաւրիզի երևելի հայերու հետ և 1861ի Մայիսին ճամբայ ելաւ դէպի Էջմիածին:

Անոր յաջորդեց Գէորգ Աբեկայիսկոպոս Վեհապետեանը, բարձրահասակ, փառաւոր արտաքինով, լուրջ և խոհուն դէմքով, խորագէտ և հպարտ նշանաւոր եկեղեցական գործիչ մը, որ Թաւրիզ հասաւ 1861ի Յունիսին: Վեհապետեանը կրցաւ իր շուրջը հաւաքել Թաւրիզի Հայ երևելիներն ու վաճառականները: Թէև սա չունէր Աբէլ Արքեպ.ի զարգացումը և զրական հմտութիւնը, բայց չափազանց ուսումնասէր մարդ էր և կ'ուզէր անպայման իր անունը մնայուն յիշատակով մը կապել Ներսիսեան Վարժարանի հետ: Աբէլ և Գէորգ Արքեպիսկոպոսներու ժամանակ դպրոցի հոգաբարձութեան և Թաւրիզի ազգային այլ գործերու մէջ մասնակցութիւն ունեցած են հետևեալ անձերը — Յովսէփ Խան Մովսիսեան (վախճ. 1864 Չանջան,

Թաղուած Թաւրիզ) Ծատուր Խան Սէթխանեան, Եղկար Մելիք Մինասեան, Մահտեսի Աստուածատուր Առաքելեան, Արզուման Նազարբէկեան, Մահտեսի Գրիգոր Միքայէլեան, Սարգիս Տէր Յովնանեան, Մահտեսի Ալէքսան Մահտեսի Պետրոսեան, Գէորգ Աֆթանդիլեան, Պետրոս Բէկ Ներսիսեան, Այգէկ Գրինֆիլդ, Գալուստ Աֆթանդիլեան, Թաղէոս Մահտեսի Սարգսեան, Կարապետ Մելիք Չոհրաբեան, Յակոբ Մահտեսի Սիմոնեան, Աւետիս Մահտեսի Անանեան, Ասրի Մելիք Բաղդասարեան, Դանիէլ Շահրասեան, Թաղէոս Խան Վահրամեան, Աստուածատուր Ղարաբէկեան, Աւագ Մելիք Աբրահամեան, Յարութիւն Իսախանեան, Յովսէփ Աֆթանդիլեան, Ասրի Բէկ Պետրոսեան (Միքայէլեան), Գասպար Շահնազարեան, Աբրահամ Վարդանեան, Խաչատուր Տէր Չաքարեան, Մահտեսի Յարութիւն Թումանեան, Ստեփան Ներսիսեան, Սոլոմոն Խան Սազինեան և դեռ շատեր:

Գէորգ Արքեպ. Վեհապետեանը կրցաւ դպրոցի պարտքը փակել Թաւրիզ հասնելէ յետոյ միակ ցանկութիւնն էր երթալ Թէհրան, ներկայանալ Նասրադդին Շահին և արքայական հրովարտակով պետական մշտական նպաստ ապահովել Ներսիսեան Վարժարանի համար: Այս նպատակով ալ նա 1865ի աշնան գնաց Թէհրան և ուսաց դեսպանի միջնորդութեամբ ներկայացաւ Նասրադդին Շահին, որ սիրով ընդունեց և հաճոյքով ու հետաքրքրութեամբ խօսեցաւ Հայոց Առաջնորդի հետ: Ռուսաց դեսպանը կը յայտնէ, որ Թաւրիզի հայոց դպրոցը զպատրաստում է Պարսից տէրութեան համար կրթուած և հաւատարեմ հպատակներ՝ ըստ հիմնական կանոնադրութեան դպրոցի հիմնադրի»:

Նասրադդին Շահը կատարեց Հայոց Առաջնորդի խընդրանքը և տուաւ արքայական հրովարտակ մը, որով տարեկան 250 թուման պետական նպաստ կը շնորհուէր Թաւրիզի Հայոց Ներսիսեան դպրոցին: Ս. Ծննդեան Զրօրհնէքի արարողութիւնը (1866) Թէհրանի մէջ կատարեց Գէորգ

Արքեպ.ը: Շահը ներկայ եղաւ հանդէսին և շատ լաւ տրպաւորութիւն ստացաւ:

Գէորգ Արքեպ.ը իր անձնական զրամէն 6000 ռուբլի (աւելի քան քսան հազար ըրալ) ծախսեց Թաւրիզ - Թէհրան երթևեկի և ապրուստի համար: Թէհրանէն Թաւրիզ վերադարձին արժանացաւ մեծաշուք ընդունելութեան: Մայրաքաղաքէն վերադառնալէն յետոյ Վեհապետեանը սկսաւ կարևորութիւն չտալ Թաւրիզի հայ երևելիներուն: Կը գործէր ինքնագլուխ, ըստ կամս, դպրոցի գործերը կը ղեկավարէր իր ուղած ձևով: Այս բոլորը դարձան առիթ, որ նա ընդհարուեցաւ ազգային գործերով զբաղուող հայ երևելիներու և մասնաւորապէս Աղա Աստուածատուր Առաքելեանի հետ և հեռացաւ Թաւրիզէն: Այսու հանդերձ Գէորգ Արքեպ. Վեհապետեանը Արամեան դպրոցի երախտաւոր պաշտպանն ու հովանաւորը հանդիսացաւ և իր եօթնամեայ առաջնորդական պաշտօնավարութեամբ արժանի տեղ գրաւեց Արամեան դպրոցի պատմութեան մէջ: Վեհապետեանի օրով էր, որ յայտնի Սամուէլ Գիւլզադեանը Թաւրիզ հրաւիրուեցաւ իբր ուսուցիչ Ներսիսեան Վարժարանի:

Գէորգ Դ. Կաթողիկոսի կոնդակով 1869ին Ատրպատականի Հայոց Առաջնորդ նշանակուեցաւ Գրիգոր Արքեպիսկոպոս Յովրեանց, որ պարզ և հանգիստ մարդ էր, ուսումնագէտ չէր, բայց շատ կրթասէր և ազատամիտ մարդ էր: Գրիգոր Արքեպ.ը դպրոցական հաշիւները զբաւապահով և կանոնաւոր հիմքերու վրայ: Թեմական եկամուտներէն մաս հանեց Թաւրիզի Ներսիսեան Վարժարանին, որ 1872ին ունէր 24,734 թուման զրամ: Այս պատկառելի գումարը կը գտնուէր ժամանակակից հոգաբարձութեան մօտ, որուն անդամներն էին Աստուածատուր Առաքելեան, Մատուր Խան Սէթխանեան, Արզուման Նազարբէկեան, Աստուածատուր Ղարաբէկեան, Մահտեսի Սիմոն Թումանեան և Յովակիմ Աղա Ֆէնէրձեան:

«Գր. Յովրեան եպիս.ի գլխաւոր ջանքն էր Ռուսաց կառավարութիւնից ևս նպաստ ստանալ և շահել ռուսաց կառավարութեան հովանաւորութիւնն ու բարեցակամութիւնը դէպի Արամեան դպրոցը: Այս նպատակով արժանայիշատակ Յովրեան եպ.ը 1872ի Հոկտ. 28ին № 53 մի պաշտօնական գրութեամբ խնդրում է ռուսաց Թաւրիզի հիւպատոս պ. Բեգաբրազովի աջակցութիւնը այս հարցում: Հիւպատոսը 1873ին Յունւ. 20 թիւ և № 41 գրութեամբ յայտնում է առաջնորդին, որ այդ առթիւ ինքը խնդրել է Մեծ Իշխան Միխայէլ փոխարքայի ստատոս սեկրետար Բարօն Նիկօլայի միջնորդութիւնը Կայսերական կառավարութեան առջ և ուրախ է յայտնելու, որ փոխարքան իւր իսկ սեպհական միջոցներից ռուսաց լեզուի Արամեան դպրոցում դասաւանդելու համար յատկացրել է 300 ռուբլի: Թէ ինչպէս այդ երեք հարիւր ռուբլին 550ի է վերածուել՝ չգիտենք, միայն 550 ռուբլին ամենայն կանոնաւորութեամբ ուղարկուել է Անդրէաս եպիս.ի, Բարդուղիմէոս Վարդապետ յաջորդի, Սուքիաս Արքեպ.ի և սրա յաջորդների օրով, մինչև Իշխան Կալիցինի դադարեցնելը, երբ նորէն ստացւում է 1909-1911 շրջանի հոգաբարձութեան դիմումի հիման վրայ»*):

Յովրեան Արքեպ.ի կատարած աշխատանքը յօգուտ դպրոցի գնահատութեան արժանի է: Սակայն ասոր օրով ալ դպրոցի ուսուցչական կազմը թոյլ էր. չկային նոր և պատրաստուած ուսուցիչներ: Յովրեանի հետ Թաւրիզ եկած էր Յովհաննէս Վարդապետ Երեմեանը, որ Առաջնորդի կողմէ նշանակուած էր իբր երկրորդական տեսուչ: Սա կ'աւանդէր հայերէն, կրօն, քերականութիւն և եկեղեցական պատմութիւն:

Ամէն մէկ առաջնորդը իր գիտցած ձևով, իր ունե-

*) Ա. Տէր Վարդանեան — «Համառօտ պատմութիւն Թաւրիզի Արամեան Դպրոցի 60-ամեայ գոյութեան»: Թաւրիզ, 1913, էջ՝ 11—12:

ցած զարգացման համաձայն կը մօտենար դպրոցի կրթական գործերուն և ըստ այնմ ալ կը ղեկավարէր: Տեսուչի պարտականութիւնը առաջնորդները կը կատարէին՝ անպատասխանատու և ինքնակամ կերպով: Այս էր բուն պատճառը, որ 20 տարիներու ընթացքին դպրոցը չ'ունեցաւ հմուտ տեսուչներ կամ գիտակից ուսուցիչներ:

Գրիգոր Արքեպ. Յովբեանը յաջողեցաւ դպրոցական գրադարան մըն ալ կազմել մօտ 100 կտոր գիրքերով: Սակայն Յովբեանն ալ ի վերջոյ, իր նախորդներու նման, ընդհարուեցաւ հոգաբարձութեան ազդեցիկ անդամներու, մասնաւորապէս Աստուածատուր Ղարաբէկեանի հետ և ըստիպուած եղաւ հեռանալ Թաւրիզէն՝ 1874ի Մարտին: Սակայն Թաւրիզի հայութեան մէջ Յովբեանը թողուց անմոռաց տպաւորութիւն՝ իւր պարզ ու համեստ բնաւորութեամբ և կրթասիրական աշխատանքներով:

Գէորգ Դ. Կաթողիկոսի 1874 Մայիս 29-ի կոնդակով Ատրպատականի Հայոց Առաջնորդ նշանակուեցաւ Էջմիածնի միաբաններէն և Շամախիի թեմի նախկին Առաջնորդ Անդրէաս Աբեպ. Յովհաննիսեանը, որ Թաւրիզ հասաւ նոյն թուի Յունիս 13ին՝ արժանանալով մեծաշուք ընդունելութեան՝ թէ պետական հիմնարկութեանց և թէ հայութեան կողմէ: Չուլֆայէն մինչև Թաւրիզ պետական պատուոյ ձիաւոր պահակախումբի առաջնորդութեամբ Անդրէաս Արքեպ.ը մտաւ Թաւրիզ և յաջորդ օրն իսկ այցելութեան գնաց թագաժառանգին և պետական բարձրատիճան անձանց, ամենուրեք վայելելով սիրալիր ընդունելութիւն: Ասոր առաջին գործն եղաւ հրահանգել Արդարիւի հայութեան, որ եկեղեցի և ազա դպրոց շինեն, Սալմաստի հոգևոր գործակալ Յակոբ Վարդապետ Եղիազարեանին,*) որ գիւղերու մէջ դպրոցներ բանալ տայ և գեղ-

*) Այս յայտնի Յակոբ Վարժապետն էր, որ Գէորգ Արքեպ. էն Վարդապետ ձեռնադրուեցաւ և դարձաւ Սալմաստի հոգևոր գործակալը:

Հ. Ա.

ջուկ մանուկներու գրագիտութեան նախանձախնդիր ըլլայ և այլն:

Անդրէաս Արքեպ.ը 1874 Յունիս 5-ին Առաջնորդարանի մէջ գումարել տուաւ Թաւրիզի Հայոց ընդհանուր ժողովը, որուն կը մասնակցէին 144 հոգի՝ թէ Բերդաթաղէն և թէ Լիլաւայէն: Ժողովի նպատակն էր ընտրել Ազգային Հոգաբարձութիւն, որ պիտի վարէր Թաւրիզի Հայոց «ազգային, մտաւորական, նիւթական և տնտեսական գործերն» երեք տարի ժամանակով և Առաջնորդի նախագահութեամբ: Միաձայն ընտրուեցան՝ Արզուման Նազարբէկեան, Աստուածատուր Առաքելեան, Աստուածատուր Ղարաբէկեան, Ծատուր Խան Սեթխանեան, Յովակիմ Ֆէնէրճեան և Մահտեսի Սիմոն Թումանեան:

Ժողովին մասնակցողներու անուններէն յիշատակութեան համար կը ներկայացնեմ հետևեալները— Տէր Յովսէփ Աւագ Բահանայ Տէր Յովսէփեան, Աստուածատուր Բահանայ Տէր Զաքարեան, Աբրահամ Բահանայ Միքայէլեան, Սոլոման Խան Սազինեան, Գալուստ Շերմազանեան, Աբրահամ Վարդանեան, Եղկար Մելիք Մինասեան, Յարութիւն Գորոյեան, Գասպար Շահնազարեան, Սարգիս Տէր Օհանեան, Ահարոն Զարգարեան, Համբարձում Տէր Յովսէփեան, Սարգիս Յունանեան, Մելիք Թաղէոս Մահտեսի Անանեան, Յարութիւն Նազարբէկեան, Գէորգ Աֆթանդիլեան, Ասլան Եավար Էնակոլոփեան, Մկրտում Առաքելեան Պատմագրեան, Աւագ Մելիք Աբրահամեան, Մկրտիչ Բրժիշկեան, Ասրի բէկ Միքայէլեան, Օհան Տէր Զաքարեան, Դանիէլ Շահբազեան, Դաւիթ Ապրեսեան, Յովհաննէս Միրզայեան, Գրիգոր Եղիազարեան, Զաքարիա Ղարաբեան, Աբգար Գալստեան, Բարսեղ Աղազարեան, Համբարձում Մեսրոպեան, Ալէքսան Բժիշկեան, Մահտեսի Մխիթար Մխիթարեան, Յովհաննէս Վասիլեան, Բաղդասար Յարութիւնեան, Մնացական Սարգսեան, Թովմաս Մանկասարեան, Սարգիս Շահբազեան, Աւագ Աւագեան, Մահտեսի

Գրիգոր Յարութիւնեան, Յովհաննէս Նանաշանեան, Նիկո-
ղոս Բարաշանեան, Գրիգոր Արզարեան, Յակոբ Թամիրեան,
Անանիա Ներսիսեան, Դանիէլ Աֆթանդիլեան, Դաւիթ
Ստեփանեան, Կարապետ Յակոբեան և դեռ շատեր, որոնք
առտեղեալ կատարուած հանգանակութեան ալ մասնակցե-
ցան՝ ի նպաստ դպրոցին: Հանգանակութիւնը յետոյ ալ
շարունակուեցաւ և ընդհանուր գումարը հասաւ 3227 թու-
մանի: Այս գումարով Առաջնորդն ու նորընտիր Հոգաբար-
ձութիւնը պիտի բարւոքէին դպրոցի նիւթական վի-
ճակը և հրաւիրէին տեսուչ և ուսուցչական կանոնաւոր
խումբ մը: Նորընտիր Հոգաբարձութեան պարտականու-
թիւնն էր «առնուլ ընդ իրաւամբ Հոգաբարձութեան զմաս-
նաւոր դպրոցն եկեղեցւոյն Լիլաւայ թաղի քաղաքիս և
բարեկարգել գայն որպէս արժանն է»: Առաջնորդը կար-
գադրեց, որ Թաւրիզի զոյգ եկեղեցիներու դրամական
մուտքերն ալ յատկացուին «երկուց ուսումնարանաց Գավ-
րիժու»: Կը մտածէին հանգանակուած գումարով դպրոց-
ներու համար անշարժ և հասութարեր կալուածներ գնել:

Անդրէաս Արքեպ. ի և Հոգաբարձութեան այս եռան-
դուն աշխատանքներու մասին կրթառէր և Մեծագործ Գէ-
որգ Դ. Կաթողիկոսը (որ 1874ին Էջմիածնի մէջ հիմնեց
Գէորգեան ձեմարանը) հետեւեալ տողերը կը գրէ՝ 1874ի
Սեպտեմբեր 25ին.

«... Գովեմք զՂանս Ձեր և մեծապատիւ հոգաբար-
ձուաց» որ «յաղագս յապահովելոյ զդրամական վիճակ ազ-
գային դպրոցի տեղւոյդ՝ պսակեալ լիովի յաջողութեամբ
ընդ եռանդալից գործակցութեան նորընտիր հոգաբարձուաց՝
ըստ բաւականին արդիւնաւորեալ է գտնտեսական մասն
նորա յապագային... Գլխաւոր ջանք մեր յօրէ անտի ամ-
բանալոյ յԱթոն Հայրապետութեան Ազգի Հայոց եղեալ
է յաճեցուցանել զթիւ ազգային դպրոցաց՝ գիտելով քաջ
զի անխափան ուսումն մայրենի լեզուի և կրօնի հաստա-
տուն խարսխեալ զմեզ յանկորուստ ազգայնութեան ան-

սասան պահեսցէ ի բազմատեսակ վտանգից »:

Հոգաբարձութիւնը 1874ի Յուլիսին Բերդաթաղի դըպ-
րոցին իբր տեսուչ կը հրաւիրէ Սամուէլ Դիւլզադեանը*):
Առաջնորդն ու Հոգաբարձութիւնը՝ միասնաբար և տեսչի
խորհուրդով կը կազմեն ուսուցչական խումբը: Մոսկուա-
յէն կուգայ թուաբանագէտ Համբարձում Կարապետեան,
Թիֆլիսէն՝ Մուշեղ Մուշեղեան: Դպրոցի մէջ կ'աւանդուե-
ին— հայերէն, պարսկերէն, ռուսերէն և ֆրանսերէն լեզու-
ները, թուաբանութիւն, աշխարհագրութիւն, Հայոց պատ-
մութիւն, կրօն: Հոգաբարձութիւնը կ'որոշէ բանալ Դ.
դասարան: Ագուլիսէն իբր ուսուցիչ կը հրաւիրուի Մես-
րոպ Քահանայ Փափագեանը, որ 1875ի Յուլիսի վերջերը
կը հասնի Թաւրիզ: Թիֆլիսէն կը հրաւիրուի Բաֆֆին—
Յակոբ Մելիք Յակոբեանը, որ Թաւրիզի մէջ Յակոբ Վար-
ժապէս կոչուամով կը ձանչցուէր: Բաֆֆին 1875 Օգոստոս
15էն պիտի պաշտօնավարէր մինչև 1876ի Օգոստոս 16ը,
լրիւ տարի մը և պիտի ստանար իբր վարձք վեց հարիւր
րուբլի (մօտ 2000 ըիալ), դպրոցի մէջ շաբաթական պիտի
աւանդէր 27 դաս հայերէն, Հայոց պատմութիւն և աշ-
խարհագրութիւն, ամէն մէկ դաս 60 ըրպէ հաշուելով:
Պարսից լեզուի համար վարձուեցաւ պարսիկ ուսուցիչ մը:
Ուսուցչական պաշտօնի հրաւիրուած էր նաև Աւագ Աֆ-
թանդիլեանը, Թաւրիզեցի: Միւրզա Թաղէոսը աշակերտնե-
րուն շարականներ և ժամանակագրութիւնը կը սովորեց-
նէր: Բաֆֆին հրաւիրուեցաւ Մուշեղ Մուշեղեանի տեղ, որ
մէկ տարի պաշտօնավարելէ յետոյ արձակուեցաւ դպրո-
ցէն: Թաւրիզի Հայոց զոյգ դպրոցներու աշակերտներու տա-

*) Նոր Զուլայեցի, չեղինակ յայտնի «Ուր մուր Վուրն է
զալիս» տարածուած երգին: Շուշիի մէջ 1894ին յոյս ընծայեց
առանձին հատորներով Ֆերդուսի «Շահնամէ»էն քանի մը կա-
րևոր հատուածներ, որոնք բնագրէն հայերէնի թարգմանեց: Քաջ
գիտէր հայերէն, պարսկերէն և ֆրանսերէն լեզուները: Յարգուած
դաստիարակի և ազգեցիկ տեսուչի անուն հանած էր ամենուրեք:

րեկան քննութիւնները տեղի ունեցան 1875 Յուլիս 1—13
ի ներկայութեան հայ և օտարազգի հանդիսականաց: Քննու-
թեանց ներկայ եղաւ նաև «Նայիրավուզուրայն որ մատոյց
'ի նպաստ ուսումնարանական դրամոց հարիւր թուման»:

Սաթուհեանի հիմնած Ներսիսեան Վարժարան կո-
չումը երբ փոխուեցաւ Աւամեան դպրոց կոչման՝ յայտ-
նի չէ: Այս մասին ցարդ սկէ փաստաթուղթ չեմ գտած:
Պարզ է միայն, որ Առաջնորդ Անդրէաս Արքեպօստոս
այդ կոչումը պաշտօնապէս ընդունեցաւ: Այդ անուանա-
փոխութեան մէջ հարկաւ որոշ միտք ու նպատակ եղած է:
Փաստաթուղթերու մէջ 1875 թուականէն սկսեալ կ'երևի
ԱՐԱՄԵԱՆ ԴՊՐՈՑ կոչումը, որ կը պահուի ցարդ: Պիտի
յիշեմ նաև, որ երջանկայիշատակ Սահակ Եպիս. Սաթուհե-
անը իր հիմնած դպրոցի դրան ճակատին դնելու համար
պատրաստած էր մարմարեայ քար մը, որուն վրայ պիտի
ըլլար պատշաճ արձանագրութիւն՝ հայերէն և պարսկերէն:
Պաշտօնական հանդէս մը կատարուեցաւ 1875ի Օգոստոսի
Յին Արամեան դպրոցի մէջ և մարմարիոն քարը դրուեցաւ
դրան ճակատին՝ հետևեալ արձանագրութեամբ

ՇԻՆԵՑԱԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆՍ Ի 4 ՅՈՒՂԻՍԻ 1851 ԱՄԻ
Ի ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԵՆՆԱՍՐԷԴԻՆ ՇԱՀԻ. ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ
ՏՆ ՆԵՐՍԻՍԻ Ե. ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՄԲ ԲԱՐԵՁԱՆ ԱՌԱՋ-
ՆՈՐԴԻ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԻՍԱՀԱԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՍԱԴՈՒՆԵԱՆՑ
ԱՐԴԵԱՄԲԻ ԲԱՐԵՊԱՇՏ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ:

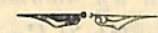
Ի. Թ. Հ. _____ ՌՅ

ԱՐԱՄԵԱՆ ԴՊՐՈՑԸ իր հիմնարկութեան սկզբէն չէր
ունեցած Սամուէլ Գիւլգաղեանի նման տեսուչ և 1875-
76 ուսումնական տարեշրջանի ուսուցչական խմբի նման
ուժեղ խումբ: Թէ Առաջնորդ, թէ Հոգաբարձութիւն և թէ
ուսուցչական խումբը հաշտ համերաշխ կը գործէին է զըպ-
րոցը մէկ տարուան մէջ արտակարգ յառաջադիմութիւն
ունեցաւ: Աշակերտներու թիւը 80ի կը հասնէր: Էջմիածնի
ձեմարանի տեսուչ Գաբրիէլ Արքեպ. Այվաղեանը 1875

Գեկտեմբեր 13ին Անդրէաս Արքեպօստոս կը գրէ, որ Արամե-
ան դպրոցի տեսուչ Սամուէլ Գիւլգաղեանը տեղափոխուի
Էջմիածին՝ իբր ձեմարանի տեսչի օգնական: Սակայն Անդ-
րէաս Արքեպօստոս կը պատասխանէ որ Գիւլգաղեանը երեք
տարի պայմանաւորուած ըլլալով չը պիտի կրնայ գալ:
Արամեան դպրոցի համար 1876ի Օգոստոսին իբր ուսու-
ցիչներ վարձուեցան Յովհաննէս Զաքարեան Խիզանցեան
և Յարութիւն Սարկաւազ (յետոյ քահանայ) Արզարեանը:

Դպրոցական աշխատանքները եռանդով առաջ կ'եր-
թային: Սակայն խանական և աղայական կամայականու-
թիւնները նորէն ծայր առին: Յետադէմ և պահպանողա-
կան տարրերը ծառայեցան Առաջնորդ Անդրէաս Արքեպօս-
տոսի: Ի՞նչն էր պատճառը:

Առաջնորդն ու Մեսրոպ Քահանայ Փափաղեանը մտա-
դրած էին իգական սեռի դաստիարակութեան համար
դպրոց բանալ, ուր իբր վարժուհի պիտի պաշտօնավարէր
օր. Աշխէն Փափաղեանը (քահանայի աղջիկ): Ժողովուրդի
մեծ մասը համամիտ էր, որ աղջկանց համար դպրոց բաց-
ուի: Սակայն կարգ մը խաւարամիտ տարրերը հակառակ
էին: Հոգաբարձութեան անդամներէն մէկ քանիններն ալ
դէմ էին աղջկանց դպրոցի բացման ծրագրին: Ասոնք Ա-
ռաջնորդի հետ վէճի մտան, ծանր խօսքեր փոխանակուե-
ցան, հարցը այնքան սուր կերպարանք առաւ, որ Անդրէաս
Արքեպօստոս հրաժարեցաւ և 1876ի Սեպտ. 27ին Թաւրիզէն
ճամբայ ելաւ դէպի Էջմիածին, ուրկից նոյն թուի Հոկտեմ-
բերին Թաւրիզ հասաւ երիտասարդ Բարդուղիմէոս Վար-
դապետ ձուղուրեանը իբր Առաջնորդական փոխանորդ և
Արամեան դպրոցի տեսուչ, վասնզի Սամուէլ Գիւլգաղ-
եանը Առաջնորդի բացակայութեանը չուզեց վարել տես-
չական պաշտօնը՝ Հոգաբարձութեան հետ ընդհարուելու
մտավախութեամբ:

ԱՐԱՄԵԱՆ ԴՊՐՈՑՆ ՈՒ ՐԱՓՓԻՆ

Աղջկանց կրթութեան անհրաժեշտութեան մասին 1877ի Մարտին ՐաճՖին «Մշակ»ի մէջ յօդուած մը կը գրէ Թաւրիզէն ու քննադատական կծու և խիստ խօսքեր կ'ուղղէ նաև այն անձերուն, (որոնց մէջ կային նաև հոգաբարձուներ) որոնք դէմ էին իզական սեռի դաստիարակութեան: Խաւարամիտներն ու դաւադիրները (որոնց մէջն էր նաև նշանաւոր Յովսէփ Աւագ Քահանան) կը զրգուրին, մինչև իսկ կառավարութեան գաղտնի լուր կուտան թէ Րաֆֆին վտանգաւոր մարդ է, իր «Հարէմը» պատմուածքով գաղտնիքներ յայտնագործած է և այլն և այլն: Կատաղած կը բերը այն աստիճանի կը հասնին, որ օր մըն ալ 1877 Ապրիլի սկիզբները՝ խաւարամիտներէն 30 հոգի՝ դեկավարութեամբ Անտոն Խան Մատֆէեան-Նրուանդեանի Արամեան դպրոց կը թափուին: Րաֆֆին Դ. բաժանմունքի մէջ զբաղած էր դասատուութեամբ*): Խռովարարները դասարանի դուռը կը բանան և կը պահանջեն, որ Րաֆֆին դուրս գայ և դպրոցէն հեռանայ:

Րաֆֆին յանկարծակիի եկած կը հարցնէ.

— Ի՞նչ էք կամենում, պարոններ:

— Մենք պահանջում ենք, որ դուք այսօրուանից դպրոցից դուրս գնաք, շուտ:

— Ինչո՞ւ դպրոցից դուրս գնամ, դուք ո՞վ էք:

— Այնպէս էլի, մենք չենք ուզում որ դուք դպրոցում լինէք, աւելորդ տեղ մի խօսէք:

— Բայց ես ձեզ չեմ ձանաչում, ինձ հոգաբարձու-

*) Ուրիշ վկայութեան մը համաձայն Րաֆֆին Բ. բաժանմունքի մէջ Հայոց պատմութիւն կ'աւանդէր երբ խռովարարներն եկան:

թիւն է վարձել, ապա ուրեմն և միայն նա կարող է ինձ հեռացնել դպրոցից:

— Հոգաբարձուներին էլ մենք ենք ընտրել:

— Ուրեմն դուք իմ մասին կարող էք խօսել հոգաբարձութեան հետ:

— Ո՛չ, մենք պահանջում ենք որ դուք դպրոցից հեռանաք, եթէ ոչ մենք ձեզ ուժով դուրս կը հանենք:

— Դուք չէք համարձակուի այդ քայլն առնել, կը պատասխանէ Րաֆֆին:

Հանգուցեալ Աւագ Խան Աֆթանդիլեանը*) պատմած է իր որդի Սուրէնին, որ խռովարարները սկսան աղմկել, վայնասուն բարձրացնել և առաջ քշեցին Անտոն Խան Նրուանդեանին կանչելով:

— Խան քաշի՛ր. . . (այսինքն Րաֆֆիի թեէն բռնելով, քաշելով դասարանէն դուրս տար):

— Դուք քաշէք, որ ես էլ քաշեմ, կը պատասխանէ սարսափած Անտոն Խանը և ետ ետ կ'երթայ երբ աշակերտներն ալ կ'աղմկեն և կը սպառնան:

— Խան քաշի՛ր. . . մի վախենայ, կը կրկնեն խանի արբանեակները:

Ըստ Աբրահամ Մելիք Աբրահամեանի վկայութեան, այդ իրարանցումի ժամանակ Րաֆֆին կը յաջողի դասարանէն դուրս ելնել, մտնել ուսուցչանոցը և ապաստանել Նասրադդին Շահի նկարի տակ (բաստ մտնել):

Խռովարարները դարձեալ կ'աղմկեն, կը կանչեն, բայց

*) Թեհրանի «Ալիք» թերթի թիւ 170ի մէջ, (16 Ապրիլ, 1936), Այգուն ստորագրութեամբ փոքրիկ յօդուած մը կայ, ուր յօդուածագիրը Արամեան դպրոցի 1877ի հոգաբարձութեան անդամ յիշած է նաև Աւագ Խան Աֆթանդիլեանը, որ այդ թուին ոչ թէ Արամեան դպրոցի հոգաբարձուներէն էր, այլ Րաֆֆիի պաշտօնակիցն ու վաղեմի բարեկամը: Րաֆֆին և Աւագ Խանը մինչև մահ հաւատարիմ և անկեղծ բարեկամներ մնացին: Այգունի յիշած Խանը Անտոն Խանն է, ոչ թէ Աւագ Խանը: Հ. Ա.

չեն համարձակեր Բաֆֆին մօտենալ և թևէն քաշել: Անոնք կը հայնոյն, դպրօցի խաղաղութիւնը կը վրդովեն ու կը հեռանան: Նոյն օրը՝ երեկոյեան Թումանեանեանց տան մէջ կը կայանայ Հոգաբարձութեան ժողովը, որուն ներկայ կըլլայ նաև Բաֆֆին: Դէպքի մանրամասնութիւնները կը քննեն, Բաֆֆիի բացատրութիւնները կը լսեն և կ'որոշեն որ Յակոբ Վարժապետը, նոյն գիշերն իսկ պէտք է հեռանայ Թաւրիզէն, որպէսզի նոր խռովութիւններ առաջ չը գան: Եւ իսկապէս, ըստ Աղա Վարդան Թումանեանի վկայութեան, նոյն գիշերն իսկ Բաֆֆին ձի կը նստէ և «չարվարդար» մ'առաջնորդութեամբ կ'երթայ Զուլֆա, ապա Թիֆլիս և յետոյ Ագուլիս՝ իբր ուսուցիչ:

Բաֆֆին Ագուլիսէն 1877ի Նոյեմբեր 3ին Աւագ Խան Աֆթանզիլեանին կը գրէ ընդարձակ նամակ*) մը, որմէ կը քաղեմ հետևեալ տողերը՝ Արամեան դպրօցի խռովութեանց մասին:

Ազնիւ բարեկամ!

... Աշխատեցէք, եղբայր, խնամք տանել դպրօցի բարեօրմանը, ոչ միայն իբրև վարժապետ, այլ որպէս ազնիւ հայ, որ ճանաչում է թէ ինչ կարևորութիւն ունի ազգային դաստիարակութիւնը: Խաւարասէրների խոչընդոտներն թող չը վհատեցնեն Ձեզ, — խաւարասէրն ամէն տեղ լուսոյ դէմ պատերազմում է, բայց ճշմարիտ ազգասէրի եռանդը թուլացնել չէ կարողանում...

Չը գիտեմ, ինչպէս վերջացան ինձանից յետոյ տեղւոյդ խռովութիւններն. մի քանի տեղեկութիւններ ինձ գրած էին, բայց լիակատար բաւականութիւն չը տուցին իմ հարցասիրութեանը: Կը ցանկանայի, որ խռովարարներն մինչև այժմ հան-

*) Այս, ինչպէս նաև Բաֆֆիի բազմաթիւ անտիպ նամակները, որոնք ինձ մօտ են, լոյս պիտի տեսնեն Բաֆֆիի մասին գրածս ընդարձակ ուսումնասիրութեան մէջ: Այս հատորը կը բովանդակէ Բաֆֆիի մանրամասն կենսագրութիւն, բազմաթիւ փաստաթուղթերով, անտիպ լուսնկարներով և նորանոր տեղեկութիւններով հարստացած: Հ. Ա.

գըստացած լինէին իրենց չար կրքերից, որ պատիւ չի բերում Թաւրիզի հասարակութեանը. և մանաւանդ կործանման անդունդ է բացում ամենի առջև...

Ես ներում եմ, և աշխատում եմ մոռանալ այն բոլոր անիրաւութիւնք որով վարուեցան ինձ հետ իմ թշնամիքը, և քրիստոնէական անյիշաչարութեամբ ցանկանում եմ, որ Աստուած հեռու պահէր այդ ողորմելիներին իրանց մոլորութիւնից...: Յուդան յաւիտենական դատապարտութիւնը վարձ ստացաւ իւր գործի համար, — այսպէս են բոլոր մատնիչներն...

Ողջունեցէք իմ կողմից Բարդուղիմէոս հայր սուրբին և Տէր Մեսրոպ հօրը. մի մոռացէք և իմ խոնարհութիւնը յիշել Աղայ Երեմիային, Աղայ Ներսէսին և Մեծապատիւ Սօլոմօն Խանին:

Ձեր Յ. Մեղիթ ՅԱԿՈՒԲԱՆ

Արամեան դպրօցի մասին Բաֆֆին նաև հետևեալը գրած է («Պարսկական Պատկերներ» էջ 510-12):

«Սաթուհեանը շինեց դպրօցը, առաջնորդարանը և այլ ազգօգուտ հիմնարկութիւններ, — բոլորը իւր փողով, այսինքն այն փողով, որ նա ստանում էր վիճակից որպէս «հոգևոր պտուղ»: Բայց նա ժողովրդից ստացածը կրկին ժողովրդին յետ դարձրեց, իւրեան չը սեպհականացրեց... Սաթուհեանն ինքը ժողովրդական մարդ էր. նա ոչինչ առիթ չունէր իւր դպրօցը կնքել «հոգևոր» անունով... Այս դպրօցը բոլորովին ժողովրդական էր, բայց նորան եկեղեցականացրին, մեռցրին... ժողովուրդն այս հասկացաւ, բայց հասկացաւ խիստ ուշ... Նա ազատեց առաջնորդի ձեռքից դպրօցի միայն կմախքը... նորան պէտք էր նորից շունչ տալ, — այդ վերջինը կարօտ էր դրամի... Բարերար անձանց նուէրներն հասան մինչև մի նշանաւոր գումարի, որի տոկոսով դպրօցը կարողացաւ ունենալ առաջուայ տիրացու վարժապետների տեղ՝ մի տեսուչ և եօթն վարժապետներ: Դպրօցի մէջ մտան երկրի պահանջներին համեմատ, բացի հայերէնից, ֆրանսերէն, ռուսերէն, պարսկերէն լեզուներ, և գիտութիւնից՝ զանազան առարկաներ: Դպրօցն ունեցաւ հինգ դասատուն, և բաւա-

կանին բարեկարգ ձևի մէջ մտաւ: Նորա կառավարութիւնը յանձնուեցաւ ժողովրդից ընտրուած հոգաբարձութեան, որոց եռանդուն գործունէութիւնը առաջին տարուայ ընթացքում ցոյց տուեց իւր պտուղները: Յիշեալ վերանորոգութիւններից յետոյ Դավրիժոյ ազգային դպրոցը թէև տակաւին ունի իւր ինչ ինչ թերութիւնները, բայց երկրի դրութեանը նայելով նա կարողացել է դպրոցների կատարելատիպը համարուել:»

Արամեան դպրոցն ունեցաւ նաև իր գրադարան-ընթերցարանը, որուն տեսուչը Կ. Պոլսեցի Յ. Հաճիեանը աւուսնով թաւրիզաբնակ երիտասարդ մըն էր, ըլլալով նաև գրադարանի հիմնադիրներէն մէկը: Այս երիտասարդի ջանքերով գրադարանն ունեցաւ 700 կտոր զանազան գրքեր: Գրադարանի մասին Բաֆֆին կը գրէ.

«Շնորհակալութիւն Կ. Պոլսեցի ազգայիններին, որոնք ցոյց տուին խիստ ազնիւ համակրութիւն դէպի աղքատ Դավրէժի ընթերցարանը, ուղարկելով նորան, որպէս ընծայ 470 հատոր զանազան լեզուներով գրքեր: Իսկ մեր Ռուսաստանի հայերից չը գտնուեցաւ և ոչ մէկը, որ մի հատոր գիրք ուղարկած լինէր»:

Մեսրոպ Քահանայ Փափագեանը իր յիշատակարանի մէջ կը գրէ, 1877ի Յունիս 29ին.

«Սկսեցաւ Դավրիժու ուսումնարանաց հարցաքննութիւնները խիստ տարտամ կերպով, որովհետև մեծ խռովութիւն պատահած էր հայոց մէջ Տէր Յովսէփ Քահանայի շնորհիւ»:

Ակնարկը Բաֆֆիի հետ պատահած դէպքի մասին է, որուն լուրը երբ էջմիածին հասաւ, Կաթողիկոսի հրամանով Անդրէաս Արքեպ.ը 1877ի Յուլիս 4-ին թաւրիզ հասաւ և առաջին առթիւ իսկ Առաջնորդարանի մէջ գումարեց 127 հոգիանոց բազմամարդ ժողով մը՝ հոգաբարձական ընտրութիւն կայացնելու համար: Գրեթէ վերընտրուեցան նոյն մարդիկ և գործի լծուեցան՝ 1877ի Օգոստոսէն,

տոսէն, բացառութեամբ Ծատուր Խան Սեթխանեանի, որուն յաջորդեց Անտոն Խան Երուանդեանը: Անդրէաս Արքեպ.ը 1878ի Յունիս 14-ին թաւրիզէն գնաց էջմիածին՝ Բարդողիմէոս Վարդապետը նշանակելով առաջնորդական փոխանորդ և Արամեան դպրոցի տեսուչ, սակայն թաւրիզի դպրոցական, ազգային և թատերական գործերու մէջ իր բարեխիղճ և եռանդագին աշխատանքով կը փայլէր Մեսրոպ Քահանայ Փափագեանը, որ իր բնակած տան բակին մէջ մեծ վրան մը զարկած ներկայացումներ կը կազմակերպէր: Թաւրիզի Հայոց թատրոնի հիմնադիրը նոյն ինքն Մեսրոպ Քահանայ Փափագեանն է: Վերջապէս այս քահանան էր, որ իր յամառ ջանքերուն շնորհիւ յաջողեցաւ աղջկանց դպրոցի հարցն ի գլուխ բերել: Ահա թէ ինչ կը գրէ Փափագեանն այդ մասին:

«Մի քանի ուսումնասէր եռանդոտ երիտասարդներէ մեր խորհրդով մի ընկերութիւն կազմեցի Օրիորդաց Վարժարանի բացման համար. և մեր Աշխէնին (իր աղջիկը) ընտրեցին վարժուհի և զիս իբրև դասատու և տեսուչ նոյն վարժարանին»:

Այսպէս ուրեմն Բաֆֆին մամուլի միջոցով կ'արծարծէր թաւրիզի հայ իգական սեռի համար յատուկ դպրոց ունենալու հարցը, որ այնքան խռովութեանց տեղի տըուաւ, իսկ ինքն ալ քշուեցաւ թաւրիզէն:

Մեսրոպ Քահանայ Փափագեանն իրականացուց Բաֆֆիի ցանկութիւնը: Զարմանալի է, որ Բարդողիմէոս Վարդապետը հակառակեցաւ աղջկանց դպրոց բանալու ձեռնարկին, ընդհարուեցաւ հոգաբարձութեան հետ և ըստ Փափագեանի «անպատիւ կերպով Դավրիժից դուրս եկաւ և գնաց էջմիածին, և Առաջնորդարան մնաց ամայի»:

Աղջկանց դպրոցի բացման հանդէսի մասին Փափագեանը կ'արձանագրէ 1879ի Օգոստոս 12ին.

«Օրիորդական վարժարանի բացման հանդէսի համար հրաւիրուեցան Աւարայրեան Ընկերութեան Գործադիր ժո-

դովից երևելի հայեր, ուր կատարուեցաւ նախ կրօնական հանդէս, և յետոյ ազգային հանդէս փարժարանի բակի մէջ ազգային երգերով. խօսուեցան խորհրդաւոր ճառեր. և յետոյ ևս ատենախօսեցի. թէյ, միւր խմելից և ուտելից յետոյ մեկնեցան լի յոյսով և ուրախութեամբ»:

Հայրն ու աղջիկը (օր. Աշխէն) 1879ի Օգոստոս 14ին թաւրիզի Հայոց անդղկանց անդրանիկ դպրոցի մէջ կըսկսեն դասեր տալ 20 աղջիկներու:

Աղջկանց համար դպրոցական յատուկ շէնք շինեցին յայտնի փաճառական և ազգային բարերար Թումանեանները ի յիշատակ հանգուցեալ Աննա Թումանեանի, որ կինն էր Մահեստի Յարութիւն Թումանեանի: Այդ դպրոցի շէնքն ալ շինուեցաւ Բերդաթաղի Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ բակին մէջ, Առաջնորդարանի դիմաց և կից Արամեան դպրոցին: Լիլաւայի Ս. Սարգիս եկեղեցոյ բակին մէջն ալ 1879 Հոկտ. 7ին բացուեցաւ աղջկանց յատուկ փարժարանը: Պաշտօնական հանդէս եղաւ, իսկ զիշերը ներկայացում, որուն կը մասնակցէր պետական նուագախումբը:

Չեռքիս տակ ունիմ հագուագիւտ լուսանկար մը, որ կը ներկայացնէ Բերդաթաղի աղջկանց դպրոցի աշակերտութեան և ուսուցչութեան խմբանկարը: Նկարի վրայ կ'երևին երեք տղամարդ ուսուցիչներ, որոնց դէմքերը ջնջուած են: Դէմքերէն մէկուն մօրուքէն պարզ կը յայտնուի որ դպրոցի տեսուչ Փափագեանի նկարն է: Թաւրիզի Հայ մշակոյթի պատմութեան մէջ Փափագեան Քահանան պատուաւոր տեղ կը գրաւէ իւր բազմադիրն գործունէութեամբ: Փափագեանի ամբողջ կեանքն ու գործը՝ այլ-առթիւ:

Էջմիածնէն Գէորգ Դ. Կաթողիկոսի կոնդակով 1879ի Հոկտեմբեր 17ին Թաւրիզ հասաւ Ատրպատականի Առաջնորդ Գրիգոր Աբեպ. Մուսղեանը, որուն ընդունելութիւնը շատ փառաւոր եղաւ: Արամեան դպրոցի ուսուցիչներն ու աշակերտներն ալ դիմաւորութեան գնացին: Առաջնորդարանի դահլիճի մէջ Փափագեան Քահանան բարի

գալուստի ճառը խօսեցաւ իսկ Գրիգոր Աբեպ. Մուշեղեանը ազգասիրական զգացումներով զեղուն քարոզ մը տուաւ ներկաներուն, յորդորելով որ ժողովուրդի զեկավարները հաշտ ու համերաշխ ըլլան, զարկ տան դպրոցի յառաջադիմութեան, անձնական կիրքերն ու հաշիւները չը խառնեն դպրոցի գործերուն, ազգային հիմնարկութիւնները պայքարի և հակամարտութեան առարկայ չը դարձնեն և այլն:

Արամեան դպրոցին իբր տնօրէն հրաւիրուած էր Նազար Գորոյեանը, որուն դէմ ուսուցչական խումբը զայրոյթով լի բողոք մը ներկայացուց նորեկ Առաջնորդին պահանջելով, որ հեռանայ դպրոցէն, մանաւանդ որ Գորոյեանն ալ երկու ամսէ ի վեր Թէհրան գացեր էր: Արամեան դպրոցի տնօրէն ընտրուեցաւ Առաջնորդը, իսկ տեսուչը Փափագեան Քահանան: Ի վերջոյ՝ 1880ի Մարտէն Գորոյեանը հրաժարեցաւ դպրոցի տեսչութենէն:

Արամեան դպրոցի Գործադիր Ժողովի կազմը 1879ի Նոյեմբերին հետեւեալն էր՝ Նախագահ՝ Գրիգոր Աբեպ., Ատենակալ խորհրդականք՝ Ծատուր Խան Սեթխանեան և Աբրահամ Վարդանեան, Օգնականներ՝ Մահեստի Սիմոն Թումանեան, Յովհաննէս Նազարեան, Գանձապետ, Ասրի Միքայէլեան, Երեցփոխ՝ Ղազար Մելիք Բարաջանեան, Ատենադպիր՝ Խաչատուր Տէր Զաքարեան: Այս Գործադիր Ժողովը Թաւրիզի Հայոց ամեն տեսակ ազգային գործերու բարձր և պատասխանատու մարմինն էր, որուն կ'ենթարկուէին ամէնքն անխտիր:

Արամեան դպրոցի այս տարիներու ուսուցիչներն եղած են՝ Մեսրոպ Քահանայ Փափագեան, Յովհաննէս Խիզանցեան, Աւագ Աֆթանդիլեան, Յարութիւն Սարկաւագ Աբգարեան, Միրզա Աբրահամ Փանուէլեան, Միրզա Մահմադ Ալի՝ պարսկերէնի դասատու: Ասոնցմէ հինգ հոգի կը ստանային տարեկան 120ական թուման, պարսից Միրզան՝ 72 թուման իսկ վերակացու Կարապետ Տէր Կարապետեանը 27 թուման:

Արամեան դպրոցի և Թաւրիզի Հայոց կրթական պատմութեան ոսկեդարը 1870—1880 թուականները պիտի համարել: Առաջնորդներէն սկսեալ մինչև ուսուցիչներն ու հոգաբարձուները անօրինակ եռանդով գործի լծուած էին և խոր գիտակցութեամբ ու նուիրուածութեամբ կը ջանային բարձրացնել դպրոցի բարոյական ու կրթական մակարդակը: Ո՛րքան յուզիչ, օրինակելի և յիշատակալից են այս տասնամեակի մէջ թափուած ջանքերն ու ճիգերը, անգամ մղուած պայքարներն ու կատարուած դէպքերը, որոնք զանազան ուղղութեամբ կ'ընթանան դէպի դպրոցն ու ազգային գործերը լաւագոյնս անօրինելու կէտնապատակը: Եւ այս ոգին, այս ըմբռնումն ու պայքարը աւելի գոյն ու կերպարանք առած շարունակուեցան նաև հետագայ տասնամեակներու ընթացքին, մինչև մեր օրերը:

Արամեան դպրոցի հիմնարկութենէն յետոյ էր, որ Թաւրիզի մէջ յառաջացաւ նաև Հայ մշակութային շարժումը, որուն այնքան նպաստեցին Գալուստ Շերմազանեան, Մեսրոպ Քահանայ Փափազեան և Աւագ Խան Աֆթանդիլեանը՝ 1850—1880ական թուականներուն: Ռուսաստանէն, Կովկասէն և Կ.Պոլսէն կրատացուէին ժամանակակից հայ հրատարակութիւններն ու պարբերականները: Մկրտիչ Վրդպ. Խրիմեանի «Արժուի Վասպուրական» ամսաթերթը՝ «թուղցեալ հայրենի թևօք յԱրժրունի մենաստանէն Վարագայ»՝ բազմաթիւ բաժանորդներ ունէր Թաւրիզի մէջ: Աւագ Խան Աֆթանդիլեանը Հայ պարբերականներու գործակալ և աշխատակիցն էր: Ազգային ոգին, ուսման սէրն ու ընթերցասիրութիւնը, թատրոնն ու բարեգործական ձեռնարկները բոլորն ալ դպրոցի շուրջ կ'անդրադառնային: Կրթական, մշակութային շարժումը Թաւրիզէն տարածուեցաւ նաև գաւառներու մէջ: Սալմաստի Հայութիւնը սիրով և շուտով ընդառաջեց դպրոցական շարժման:

ԱՐԱՄԵԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ՎԵՐՋԻՆ ՅԻՄՆԱՄԵԱԿԸ

Արամեան դպրոցի վերջին յիսնամեակի պատմութիւնը պիտի տամ թուղցիկ ակնարկով և պարզ ուրուագծով մը, վասնզի կ'աճապարեմ այս գիրքը յորելնական հանդէսի օրէն (31 Մայիս 1936) գէթ շաբաթ մ'առաջ հրատարակ հանել: Այս վերջին յիսնամեակի պատմութիւնը միշտ հնարաւոր է աւելի ընդարձակ և հանգամանօրէն ներկայացնել քանի որ պահուած են փաստաթուղթերն ու արձանագրութիւնները:

Գործադիր ժողովը կամ Հոգաբարձութիւնը մշակած էր ներքին կանոնադրութիւն մը, որ կը գծէր «Պարտաւորութիւնք Գործադիր ժողովոյ, Տնօրէնի կամ տեսչի, ուսուցիչների, ուսումնարանի և աշակերտներին»: Այս կանոնադրութիւնը փոխադարձ իրաւունքներու և պարտականութեանց շատ զեղեցիկ ու մշակուած օրինագիծ մըն է, որ 1880ի Յուլիս 25ի նիստին մէջ հաստատուեցաւ և սկսաւ գործադրուիլ:

Կարևոր է արձանագրել նաև, որ առաջին անգամ ըլլալով Վարդանանց տօնը Թաւրիզի մէջ պաշտօնապէս կատարուեցաւ 1880ի Փետրուար 28ին: Արամեան դպրոցի սրահը լեցուած էր խուռն բազմութեամբ: Աշակերտները երգեցին «Նորահրաշ» շարականը և ազգային երգեր՝ երգեցողութեան ուսուցիչ պատանի Վրթանէս Փափազեանի ղեկավարութեամբ: Բանախօսեցին Առաջնորդը, Փափազեան Վահանան և Ներսէս Ներսիսեանը:

Արամեան դպրոցը 1880-ի գարնան ունէր վեց դասարան և ուսումնական յատուկ ծրագիր, բաւական արդիական ոգիով: Շուշիէն հրաւիրուեցաւ Սամուէլ Գիւլգաղեանը, բայց մերժեց, չեկաւ: Տեսուչ վարձուեցաւ Յովսէփ Գասպարեանը 3 տարի պայմանաժամով և 750 թու-

ման ռոճիկով (3 տարուան համար): Հոգաբարձութիւնը 1880ի Սեպտեմբեր 5ին կ'որոշէ աւելացնել ուսուցիչներու ռոճիկները՝ նկատի ունենալով տիրող թանկութիւնը: Աւագ Աֆթանդիլեանը պիտի ստանար տարեկան 150 թուման, Միրզա Արզար Սարգսեան՝ 150 և Տիրացու Թագեօսը (Միրզա Թագոս անունով յայտնի) 24 թուման:

Փափագեան Քահանայի առաջարկով 1880ի Ապրիլ 5ին Առաջնորդարանի մէջ կայացաւ խորհրդակցական բազմամարդ ժողով մը՝ Վասպուրականի սովելոց օգտին հանգանակութիւն կատարելու: Փափագեանի ղեկավարութեամբ և նախաձեռնութեամբ տեղի ունեցան նաև քանի մը ներկայացուցիչներ, որոնց արդիւնքը յատկացուեցաւ նոյն նրպատակին, թէև այս առթիւ ալ վէճեր ծագեցան:

Աշակերտներն իբր թոշակ կը վճարէին տարեկան 10-18 դաճն: Աղքատները կուսանէին ձրի: Դպրոցն ասոնց կուտար զրեճական պիտոյքներ, հագուստ և կօշիկ:

Կարդանք Մեսրոպ Քահանայ Փափագեանի յիշատակարանը (էջ 54):

«Մինչդեռ մենք պատրաստուում էինք տան կարասիքը վաճառելու և գերզաստանով Սալմաստ գնալու, ահա ինձ անակնկալ կերպով կանչեցին Աւարայրեան Ընկերութեան նշանաւոր անդամներից Տէր Յարութիւնենց տուն և շատ սրտառուչ խօսքերով թախանձելից լետոյ, վերջապէս համոզեցին, որ մի տարի մնանք և օրիորդաց վարժարանի մէջ մեր պաշտօնը շարունակենք, մի որոշեալ պայմանով, որպէս զի մեր պատճառաւ վարժարանը չըխանգարուի. որևիցէ զիջողութեամբ յանձնառու եղանք մեր Աշխէն դստեր հետ մի տարի ևս շարունակել մեր տեսչութեան միանգամայն և դասատուութեան պաշտօնները և վարժարանի տնօրէն կարգեցաւ պ. Յովհաննէս Նազարեանց մի Գործադիր Ժողովի Հոգաբարձութեամբ»:

Հոգաբարձութիւնը 1881ի Յունիս 19ի նիստին մէջ առուաւ հետեւեալ որոշումը.

«Օրիորդաց դպրոցը անհրաժեշտ համարելով մեր քաղաքի համար բարեխղճաբար քանիցս խորհուրդ կազմելով և այսօր միանգամայն վճուեցաւ Գործադիր Ժողովից և այլ հրաւիրեալներից յիշեալ դպրոցը միացնել ազգային արական դպրոցի հետ, և Հոգաբարձութիւնը անխտիր պարասուորութիւն համարելով միանուագ խնամք տանել երկսեռ դպրոցների վերայ, որպէս արական դպրոցի և նոյնպէս օրիորդական դպրոցի վերայ, հոգալով նոցա յառաջադիմութեան համար կարևոր կրթութիւնը և ուսումը, և նոյն նոցա վերաբերեալ ծախքերը, աշխատելով ի ձեռս բերել պարտ ու պատշաճ հասոյթները և նոր նոր եկամտի աղբիւրները գտնել»:

Արամեան դպրոցի Հոգաբարձութեան անդամները 1881ին հետեւեալներն էին — Արզուման Նազարբէկեան, Արարհամ Վարդանեան, Ասրի Բէկ Միքայէլեան, Մահտեսի Սիմոն Թումանեան, Սարգիս Տէր Օհանեան, Խաչատուր Տէր Զաքարեան և Նազար Գորոյեան: Այս կազմի կողմէ իբր ուսուցիչ հրաւիրուեցաւ նաև Գալուստ Գ. Փիլոսեանը և ուրիշներ:

Դրիգոր Արքեպիս. Մուշեղեանը 1882ին յաջողեցաւ Շուշիէն Թաւրիզ բերել Սամուէլ Գիւլգաղեանը՝ իբր տեսուչ Արամեան դպրոցի: Հմուտ դաստիարակ, ծանրաբարոյ անձ և բարեխիղճ աշխատող էր Գիւլգաղեանը: Առաջնորդ Մուշեղեանը փորձեց Թիֆլիսէն Թաւրիզ հրաւիրել նաև Բաֆֆին, բայց անոր հակառակորդները խանգարեցին: Դրիգոր Արքեպ.ը գովելի եռանդով կպած էր դպրոցական գործին: Երբ Սալմաստն անցաւ, 1882ին, կանոնաւորեց գիւղական դպրոցները, որոնց համար ստեղծեց նաև զբամական աղբիւրներ: Այս կրթասէր և արժանաւոր Առաջնորդը՝ թեմական այցելութեան ժամանակ հիւանդացաւ Սալմաստի Փայաշուկ գիւղին մէջ և անդ վախճանեցաւ ու թաղուեցաւ Ս. Դէորդ եկեղեցոյ գաւթին մէջ, երջանկայիշատակ Սահակ Եպիս. Սաթուհեանի գերեզմանին առընթեր:

Էջմիածնէն Թաւրիզ եկաւ 1883ի ամրան՝ իբր Առաջնորդ Հայոց Ատրպատականի Թաղէոս Եպիսկոպոս Տէր-Պանիէլեանը, որ հանդարտ մարդ ըլլալով ենթարկուեցաւ հայ ազաներու քաղաքականութեան: Թեմական այցելութեան երթալէ քանի մ'օր առաջ, 1883ի Նոյեմբեր 7ին Հոգաբարձութեան գրեց հետևեալը.

«Որպէս տեսանեմք զի դուք քաջ ճանաչելով զպարտիս Ձեր բարի զգացմունքով և ազգասիրական եռանդով վերածեալ էք զյանձնեալ Ձեզ դպրոցսն՝ ՚ի ծաղկեալ և ի բարեկարգեալ դրութեան ի ձեռն արիաջան ընդուակ և հմուտ ուսուցչաց: Ուստի պարտք համարեցաք զմեր առ ՚ի սրտէ խորին շնորհակալութիւն մատուցանել Ձեզ բարեխիղճ և ազգասէր Հոգաբարձուաց»:

Արամեան դպրոցի նորընտիր Հոգաբարձութեան կազմը (1883 Մայիս 20) հետևեալն էր — Ադա Յովակիմ Ծէնէրճեան, Աբրահամ Վարդանեան, Մահտեսի Սիմոն Թումբանեան, Ասրի Բէկ Միքայէլեան, Ալէքսան Տէր Օհանեան և Սարգիս Յունանեան (հետագային Թաւրիզի Հայոց վաճառականապետ, Թաշիրբաշի Ադա Սասիկ անունով յայտնի): Այս Հոգաբարձութիւնը կ'որոշէ Թիֆլիսէն Թաւրիզ հրաւիրել Բաֆֆին՝ իբր ուսուցիչ կամ տեսուչ Արամեան դպրոցի, սակայն Բաֆֆին կը մերժէ հրաւէրը, քանի որ կ'աշխատէր «Մշակ»ի խմբագրութեան մէջ և իր գրական փառքի և գտած ժողովրդականութեան լաւագոյն շրջանի մէջ կ'ապրէր: Իբր տեսուչ հրաւիրուեցաւ շուշեցի Սիմոն Հախումեանը, ուսուցիչներ վարձուեցան՝ Ներսէս Յակոբեան, Աբգար Տէր Եսայեան, Միրզայ Ադաջան և Տիկ. Կատարինէ Ներսիսեանը՝ տարեկան 130 — 170 թուման ոտճիկով:

Թաղէոս Եպիսկոպոսը հազիւ մէկ տարի վարեց Ատրպատականի առաջնորդութեան պաշտօնը և յիշատակութեան արժանի սրկէ դորձ չըրած 1884ի Մայիսին գնաց Էջմիածին:

Արամեան դպրոցի տեսուչ Սիմոն Հախումեանը 1883ի

Օգոստոսի վերջերը հասաւ Թաւրիզ և Նոյեմբեր 4ին Հոգաբարձութեան գրեց.

«...Իմ դպրոց մտած օրս անբարեկարգ վիճակի մէջ գտայ — մանաւանդ Արամեան օրիորդական դպրոցը: ...Կարևոր համարեցի յարգելի հոգաբարձութեան հետ յաճախ խորհրդակցութեամբ անմիջապէս ձեռնարկել Դավրիժու Արամեան դպրոցների արմատական բարեկարգութեան, ամենից առաջ կազմելով դոցա համար մի ծրագիր, համաձայն այն ուղղութեան որն արդէն օգտակար է համարուած Կովկասեան հայերի շատ յառաջադէմ դպրոցներում, ՚ի հարկէ յարմարեցնելով այդ ծրագիրը տեղական հանգամանքներին, առանց նրանից ամենափոքր չափով անգամ ճնշուելու»:

Էջմիածնի Սինոդի կողմէ՝ 1884ի ամառը Ատրպատականի Հայոց Առաջնորդի պաշտօնով Թաւրիզ հասաւ Յովհաննէս Վարդապետ ձեռմակեանը, որ կաթողիկոսեանէ դարձած էր Հայ եկեղեցոյ գիրկը: Սա զարգացած, հոետոր և լեզուագէտ մարդ էր: Սակայն Թաւրիզի հայ ազաներն ու խաները յաճախ ընդհարուեցան այս մարդու հետ, յառաջացան վէճեր և խռովութիւններ: Կամակոր ազաներն ու յամառ վարդապետը փոխադարձ մեղադրականներ և բողոքներ կը գրէին Մակար Ա. Կաթողիկոսին, որ ի վերջոյ ստիպուած եղաւ ձեռմակեանը կանչել Էջմիածին:

Փամանակաւորապէս Թաւրիզ եկած Համբարձում Առաքելեանի առաջարկով Սիմոն Հախումեանի ուսուցչական խումբը — Մ. Նաւասարդեան, Աւագ Աֆթանդիլեան, Ն. Յակոբեան, Աբգար Տէր Եսայեան և Նիկողոս Տէր Աւետիքեան — 1884ի Յունուար 31ին կ'որոշէ կազմակերպել ներկայացումներ «բարեգործական նպատակով»: Սակայն ուսուցչական խմբի այս որոշումը Հոգաբարձութիւնը անուշադրութեան կը մատնէ, հակառակ Համբարձում Առաքելեանի միջամտութեան:

Արամեան դպրոցի պատմութեան տխուր մէկ էջ կը

կազմէ Սիմոն Հախումեանի տեսչութիւնը, որ 8 ամիս տե-
ւեց միայն: Հոգաբարձութիւնը 1884ի Ապրիլ 24ի նիստի
արձանագրութեան մէջ գրուած է հետեւեալը.

«...Նորա գլխաւոր պարապմունքներն եղիլ են դանա-
զան բժախնդրութիւններ, անդադար յարուցել է յուզմունք
և խռովութիւններ թէ ուսուցչաց և թէ հոգաբարձութեան
մէջ, ...վասնորոյ արհամարհանօք մերժում ենք և հեռա-
ցնում ենք նորան Ազգային դպրոցի պաշտօններից»:

Իբր Առաջնորդ Ատրպատականի Հայոց Թաւրիզ եկաւ
1886ի Մայիսին Մեսրոպ Ծայրագոյն Վարդապետ, որ
Մայիսի 17ին Առաջնորդարանի մէջ գումարել տուաւ Բեր-
դաթաղի հայերու ընդհանուր ժողովը և կայացուց Արամ-
եան դպրոցի Հոգաբարձութեան ընտրութիւնը: Միաձայ-
նութեամբ ընտրուեցան — Մահտեսի Սիմոն Թումանեան,
Սարգիս Յունանեան, Աստուածատուր Ղարաբէկեան, Խա-
չատուր Տէր Զաքարեան և Ս. Միքայէլեան, իսկ իբր անձ-
նափոխանորդ՝ Յովհաննէս Տէր Յովսէփեան և Նազար
Գորոյեան:

Արամեան դպրոցի տեսուչն էր 1880ական թուական-
ներուն Կ. Պօլսեցի Տիգրան Գալֆայեանը որ զարգացած
մարդ էր, լեզուագէտ: Թատրոնի և ներկայացումներու սի-
րահար էր, ինքն ալ դերասան էր, կը գրէր նաև թատեր-
գութիւններ և կը բեմադրէր: Ասոր տեսչութեան օրով ու-
սուցչական պաշտօն կը վարէին Յակոբ Խօջամիրեան և
Կոստանդին Տէր Աստուածատրեանը*): Էջմիածնի Ճեմա-

*) Սա մեռաւ ի Թաւրիզ և թաղուեցաւ ազգային գերեզմա-
նատանը, ուր և կայ իր տապանաքարը հետեւալ պարզ արձա-
նագրութեամբ.

Կոստանդին Տէր Աստուածատրեան

Շուեցի

Հայ ուսուցիչ, վա՛յ ուսուցիչ

† 1892 թ.

րանէն պաշտօնի հրաւիրուեցաւ Թաւրիզեցի ուսանող Ա-
բեղնագով Ալէքսանեանը, որ 1886 Մարտ 30 թուակիր
նամակով Հոգաբարձութեան կը գրէ.

«...Ուսուցչութիւն, որի խնամքին է յանձնուում մա-
տաղ սերնդի մտաւոր ու բարոյական կրթութիւնը, վսեմ
պաշտօն է. միայն պէտք է որ յանձնառու եղողները խրդ-
մտանքով ու անձնուիրութեամբ յառաջ տանեն իրենց
գործը, շատ անգամ զնահատութիւնը՝ միայն ապագայից
և այն բարոյապէս սպասելով: Յարզ այդ պաշտօնի համար
պատրաստուելով և աւարտման հասնելով ուրախութեամբ
եմ ընդունում Ձեր հրաւերը յաջորդ տարին (1886/7 ուս.
տարեշրջանին) Արամեան դպրոցում Աստուծոյ յաջողու-
թեամբ ուսուցչութիւն անելու»:

Արամեան դպրոցի մէջ պաշտօնավարելու համար 1886ի
Մայիս 30ին դիմում կ'ընէ նաև Երևանցի Սիմոն Գիւլա-
միրեանը, (յետոյ «Արաքս» հանդէսի խմբագիրը) բայց նպա-
տակին չի հասնել ինչ ինչ պատճառներով:

Ատրպատականի Հայութեան խնդրանքին ընդառաջ
երթալով, Մակար Ա. Կաթողիկոսը 1886ի գարնան Առաջ-
նորդ կը նշանակէ Սեփաննոս Եպիսկոպոս Մխիթարեանը,
42 տարեկան, անվախ, եռանդոտ, համարձակ և ազդեցիկ
եկեղեցական մը, Արաքո մականունով յայտնի: Սա Թաւ-
րիզ հասաւ 1886ի Յունիս 15ին և մեծաշուք ընդունե-
լութեան արժանացաւ՝ հայերու, պետութեան և հիւպա-
տոսներու կողմէ: Ատրպատականի գիւղերու կամ Թաւրիզի
մէջ ուսուցչական պաշտօն վարելու համար 1886ին դի-
մում ըրին նաև Տիգրան Ռաշմաձեան, Գարեգին Խաթալի-
եան, Արշակ Չիլինկիրեան և Համազասպ Ստեփանեանը,
որոնք Ստեփաննոս Եպիսկոպոսի հետ նախապէս ալ խօ-
սած էին այդ մասին:

Ստեփաննոս Եպիս. Մխիթարեանի Առաջնորդական
ազգանուէր գործունէութիւնը շատ խոր և անջինջ յիշա-
տակներ թողած է Թաւրիզի հայութեան մէջ: Նա կրցաւ

գսպել հայ աղաներու և խաներու կամայականութիւնները և բոլորի վրայ ազդեցութիւն բանեցուց՝ դառնալով տիրական, ինքնավստահ և աչալուրջ դէմք մը, որ ի պատուի էր նաև կառավարութեան, պարսիկ հոգևորականութեան և օտարազգիներու մօտ: Ստեփաննոս Եպիս.ը զարկ տուաւ դպրոցական գործի յառաջադիմութեան: Իր օրով Թաւրիզի և զաւառներու մէջ հիմնուեցան բազմաթիւ մշակութային և բարեգործական միութիւններ և կանոնաւորուեցան թեմական հասոյթները: Արամեան դպրոցին կից աղջկանց դպրոցի շէնքը շատ անյարմար էր: Այս հանգամանքը նըկատի առնելով Թումանեան բարեգործ եղբայրները իրենց ծախսով դպրոցական յատուկ շէնք մը շինեցին Առաջնորդարանի բակին մէջ, դպրոցի դիմաց և նուիրեցին ազգին՝ շնորհիւ Ստեփաննոս Եպիս.ի աղագու միջամտութեան: Ահա և այդ շէնքի ճակատին հաստատուած մարմարեայ քարի վրայի արձանագրութիւնը.

1887 ամի Փրկչին—ՌՅԼԶ թուին Հայոց:

Օրիորդական դպրոցս այս յանուն Սրբոյն Աննայի կառուցաւ արդեամբք բարեգործ եւ ազգասէր Եղբարց Թումանեանց Սարգսի, Զաֆարեայ, Մահեստի Սիմէօնի եւ Խաչատրոյ եւ նուիրեցաւ մեծեցեցաւ սեփականութիւն եկեղեցոյ եւ Ազգիս Հայոց Դավրիժու, յաւերժ եւ երախտագիտական անմահ յիշատակ բարեաց անուանց սիրեցեալ ծնողաց իւրեանց Մահեստի Ադա Յարութիւնի եւ Տիկին Աննայի Թումանեանց:

Յաւուրս Առաջնորդութեան Ասրպատականի Հայոց Տ. Տ. Ստեփաննոս Արհի Եպիսկ.ի Մխիթարեան Երակացոյ:

Ստեփաննոս Եպիսկոպոսի առաջնորդութեան առաջին տարին Արամեան դպրոցն ունէր 2 պատրաստական և 3 հիմնական դասարաններ: Աշակերտութեան թիւը կը հասնէր 110—130ի: Դպրոցի տարեկան ծախսն էր 1400 թու-

ման: Աղջկանց դպրոցն ունէր 2 պատրաստական և 1 հիմնական դասարան՝ 20 աշակերտուհիներով: Մխիթարեան Սրբազանը 1887ին կազմել տուաւ Ասրպատականի Հայութեան ընդհանուր վիճակագրութիւնը, որուն արդիւնք հետևեալն է—հայաբանակ քաղաքներն ու գիւղերը՝ 118, 3700 տուն կամ ընտանիք, 20,000 շունչ, 92 եկեղեցի, 4 վանք, 71 քահանայ, 5 ծխական և 52 գիւղական դպրոց:

Աբրահամ Մելիք Աբրահամեանի խորհրդով՝ Ստեփաննոս Եպիսկոպոսը 1888ի Յունուար 30ին նամակ մը կը գրէ ի Մոսկուա քնակեալ Կովկասահայ յայտնի հարուստ և բարեգործ Յովհ. Յովնանեանին խնդրելով, որ տպագրական մամուլ մը նուիրէ Արամեան դպրոցին:

Ստեփաննոս Եպիսկոպոսը կը գրէ.

«...Մեր ամենագօրեղ միակ գէնքն պաշտպանութեան և երկրորդ ձեռնտու միջոց ևս վիճակիս Հայոց կըթութեան և դաստիարակութեան գործն յաջողութեամբ և ազատօրէն յառաջ տանելոյ համար պէտք է անշուշտ համարել մի նորագոյն մամուլ և պատկանեալ պարագայիւք հանդերձ թեթև տպարան ունենալ Դավրիժումն, ընդ տեսչութեամբ Հոգևոր Առաջնորդութեան Հայոց հեռատեսն նպատակաւ: Ուր տպագրելով դպրոցական ամենատեսակ գրեանք տալ հայ մանկտեաց ձեռն եթէ ոչ ձրի ըստ օտարաց, գրեթէ դիւրագնոյ ...Իսկ Պարսից կառավարութիւնն առ այդպիսի մի օգտակար ձեռնարկ, հայոց վերաբերութեամբ միշտ բարեհաճ է»:

Բարեգործ Յովնանեանը սիրով կը կատարէ Առաջնորդի խնդրանքը և 1888ի վերջերը Մոսկուայէն Թաւրիզ կը ճամբէ տպագրական պարզ մեքենայ մը, տառեր և տպարանի զանազան պարագաներ: Հին Առաջնորդարանի ուղղութեամբ Ստեփաննոս Եպիսկոպոս Մխիթարեանը շինել կուտայ տպարանի յատուկ երկու սենեակներով շէնք մը, որուն ճակատին կը դնէ մարմարեայ քար մը հետևեալ արձանագրութեամբ.

1889 ամի Տուն-ՌՅԼԸ ք. Հայոց
Կառուցան հիւսիսակողման
Շինուածքն Առաջնորդարանի
Ուր եւ զառաջին հաստատեցաւ
Հայկական սպարան ընծայեցեալ
Ազնուական Աղա Յովհաննիսէ Ս.
Յովնանեանց բնակչի Մոսկուա
Քաղաքի. ջանիւք եւ աշխատք.
Առաջնորդ վիճակին Հայոց
Ասրպասականի Տ. Սեփաննոսի
Արհի Եպիսկոպոսի Մխիթարեան
Շիրակացոյ

Արամեան դպրոցի ուսուցչական խումբի անդամները
1888ին ասոնք են. Տիկին Շուշանիկ Մալինցեան, Բագրատ
Եաղուբեան, Յակոբ Կարապետեան, Ղուկաս Մալինցեան,
Կոստանդին Տէր Աստուածատուրեան, Արեգնազով Ալէք-
սանեան և ուրիշներ:

«Բողոք» վերնագրով, 16 փոքրագիր էջերով, վիճատիւյ
զրքոյկ մը տպուած է Թաւրիզի մէջ 1889ին, Եղբարք Գորո-
եանց վիճագրատուն: «Բողոք»ը կը կրէ «Մի խումբ բո-
ղոքողների կողմից» ստորագրութիւն: Գրութեան ձեռագիրը
վարժ մարդու է, կ'ենթադրեմ որ Նազար Գորոյեանը գը-
րած է: Խմբագրողն ու ստորագրողը միևնոյն անձն է, որ
քննադատական շատ սուր և հայհոյալից խօսքերով մուր
կը քսէ Ստեփաննոս Եպիս.ի և Արամեան դպրոցի վրայ:

Թաւրիզի Հայոց անդրանիկ ուսուցիչներէն և բազմ-
ամեայ առաջնորդական փոխանորդ Տէր Յովսէփ Աւագ Քա-
հանայ Տէր Յովսէփեանը վախճանեցաւ 1887ին և մար-
մինը մեծաշուք յուղարկաւորութեամբ թաղուեցաւ Բեր-
դաթաղի Ս. Աստուածածին Մայր եկեղեցոյ գաւիթի՝ ձա-
խակողմը, ուր և կը մնայ իր շիրմաքարը՝ հետևեալ արձա-
նագրութեամբ.

Տապան Յովսէփ Աւագ Քահանայի Տէր Յովսէփեանց 69
ամաց հասակի վախճանեալ. եւ 40 ամեայ Քահանայուե.
իւրում 24 Մայիս 1887:

Արամեան դպրոցի հոգաբարձական և ուսուցչական
կազմը 1890ին նոյնը կը մնայ՝ Առաջնորդ Ստեփանոս Եպիս.ի
նախագահութեամբ: Համակ եռանդի, աշխատանքի և անձ-
նուիրութեան այս մարմնացումը՝ նոյնինքն Մխիթարեան
Սրբազանն ամէն տեսակ ջանք ու ճիգ կը թափէ դպրոցի
անունն ու վարկը բարձրացնելու և նիւթական նորանոր
աղբիւրներ գտնելու: Հոգաբարձութիւնն ալ իր կարգին
աջակից կը դառնայ Առաջնորդի ձեռնարկներուն: Դպրոցի
տեսուչ Տիգրան Գալֆայեանը իր կոչման և պարտականու-
թեան գիտակից անձ ըլլալով՝ հաշտ ու համերաշխ գործակ-
ցութեամբ կը վարէ դպրոցը, որու օգտին յաճախ կը կազ-
մակերպէ նաև ներկայացումներ:

Առաջնորդ Սրբազանի հրաւերով 1891ի Փետր. 17ին
դպրոցի սրահին մէջ կը կայանայ Բերդաթաղի ծխական-
ներու ընդհանուր ժողովը, ուր կը նարուի Հոգաբարձու-
թեան նոր կազմը, որուն անդամներն էին — Ծատուր Խան
Սեթխանեան, Աղա Յովակիմ Ֆէնէրճեան, Աղա Սարգիս
Յունանեան, Աղա Զաքարիա Նազարբէկեան, Նազար էֆէնտի
Գորոյեան և Յովհաննէս Տէր Յովսէփեան:

Մխիթարեանը Սրբազանը 1891 Փետուար 21ին հե-
տևեալ դառն տողերը կը գրէ նորընտիր Հոգաբարձութեան.

«... Ահա մտած եմ Առաջնորդական պաշտօնավարու-
թեանս հինգերորդ տարեշրջանն և շարունակաբար վարած
եմ ու կը վարեմ անակնկալ յօժարակամութեամբ դպրո-
ցաց տեսչութիւնն և երբեմն պաշտօն կրօնուսուցչի, հե-
տևաբար համբերատար հոգով տանելով աւուրն պատահեալ
աներևակայելի ծանրութիւնն, սակայն ՚ի հանդէպ իմ այս
հոգատար կամաւոր ծառայութեանցս՝ տեսի հատուցումն
և փոխարինութիւն, բայց միայն սոսկալի ապերախտ ու-
թիւն: Զի եթէ անցելոյն և ներկայիս իսկ քօղարկութիւնն

1889 ամի Տուն- ՌՅԼԸ ք. Հայոց
Կառուցան հիւսիսակողման
Շինուածքն Առաջնորդարանի
Ուր եւ զառաջին հաստեցաւ
Հայկական սպարան ընծայեցեալ
Ազնուական Աղա Յովհաննիսէ Ս.
Յովնանեանց բնակչի Մոսկուա
Քաղաքի. ջանիւք եւ աշխատք.
Առաջնորդ վիճակին Հայոց
Ասրպասականի Տ. Ստեփաննոսի
Արհի Եպիսկոպոսի Մխիթարեան
Շիրակացւոյ

Արամեան դպրոցի ուսուցչական խումբի անդամները
1888ին ասոնք են. Տիկին Շուշանիկ Մալինցեան, Բագրատ
Եղուբեան, Յակոբ Կարապետեան, Ղուկաս Մալինցեան,
Կոստանդին Տէր Աստուածատուբեան, Արեղնագով Ալէք-
սանեան եւ ուրիշներ:

«Բողոք» վերնագրով, 16 փոքրադիր էջերով, վիճատիպ
զրքոյկ մը տպուած է Թաւրիզի մէջ 1889ին, Եղբարք Գորո-
եանց վիճագրատուն: «Բողոք»ը կը կրէ «Մի խումբ բո-
ղոքողների կողմից» ստորագրութիւն: Գրութեան ձեռագիրը
վարժ մարդու է, կ'ենթադրեմ որ Նազար Գորոյեանը գը-
րած է: Խմբագրողն ու ստորագրողը միևնոյն անձն է, որ
քննադատական շատ սուր և հայհոյալից խօսքերով մուր
կը քսէ Ստեփաննոս Եպիս.ի և Արամեան դպրոցի վրայ:

Թաւրիզի Հայոց անդրանիկ ուսուցիչներէն և բազմ-
ամեայ առաջնորդական փոխանորդ Տէր Յովսէփ Աւագ Քա-
հանայ Տէր Յովսէփեանը վախճանեցաւ 1887ին և մար-
մինը մեծաշուք յուղարկաւորութեամբ թաղուեցաւ Բեր-
դաթաղի Ս. Աստուածածին Մայր եկեղեցոյ գաւիթի՝ ձա-
խակողմը, ուր և կը մնայ իր շիրմաքարը՝ հետեւեալ արձա-
նագրութեամբ.

Տապան Յովսէփ Աւագ Քահանայի Տէր Յովսէփեանց 69
ամաց հասակի վախճանեալ. եւ 40 ամեայ Քահանայուէ.
Խրում 24 Մայիս 1887:

Արամեան դպրոցի հոգաբարձական և ուսուցչական
կազմը 1890ին նոյնը կը մնայ՝ Առաջնորդ Ստեփանոս Եպիս.ի
նախագահութեամբ: Համակ եռանդի, աշխատանքի և անձ-
նուիրութեան այս մարմնացումը՝ նոյնինքն Մխիթարեան
Սրբազանն ամէն տեսակ ջանք ու ճիգ կը թափէ դպրոցի
անունն ու վարկը բարձրացնելու և նիւթական նորանոր
աղբիւրներ գտնելու: Հոգաբարձութիւնն ալ իր կարգին
աջակից կը դառնայ Առաջնորդի ձեռնարկներուն: Դպրոցի
տեսուչ Տիգրան Գալֆայեանը իր կոչման և պարտականու-
թեան գիտակից անձ ըլլալով՝ հաշտ ու համերաշխ գործակ-
ցութեամբ կը վարէ դպրոցը, որու օգտին յաճախ կը կազ-
մակերպէ նաև ներկայացումներ:

Առաջնորդ Սրբազանի հրաւերով 1891ի Փետր. 17ին
դպրոցի սրահին մէջ կը կայանայ Բերդաթաղի ծխական-
ներու ընդհանուր ժողովը, ուր կընտրուի Հոգաբարձու-
թեան նոր կազմը, որուն անդամներն էին — Ծատուր Խան
Սեթխանեան, Աղա Յովակիմ Ֆէնէրճեան, Աղա Սարգիս
Յունանեան, Աղա Ջաքարիա Նազարբէկեան, Նազար Էֆէնտի
Գորոյեան և Յովհաննէս Տէր Յովսէփեան:

Մխիթարեանը Սրբազանը 1891 Փետուար 21ին հե-
տեւեալ դառն տողերը կը գրէ նորընտիր Հոգաբարձութեան.

«... Ահա մտած եմ Առաջնորդական պաշտօնավարու-
թեանս հինգերորդ տարեշրջանն և շարունակաբար վարած
եմ ու կը վարեմ անակնկալ յօժարակամութեամբ դպրո-
ցաց տեսչութիւնն և երբեմն պաշտօն կրօնուսուցչի, հե-
տեւաբար համբերատար հոգով տանելով աւուրն պատահեալ
աներևակայելի ծանրութիւնն, սակայն ՚ի հանդէպ իմ այս
հոգատար կամաւոր ծառայութեանցս՝ տեսի հատուցումն
և փոխարինութիւն, բայց միայն սոսկալի ապերախտ ու-
թիւն: Զի եթէ անցելոյն և ներկայիս իսկ քօղարկութիւնն

մերկացնելու լինիմ, ի հանդիսատեսութիւն տրուած կը գտնէք մի ուրուագծեալ տխրատեսիլ մտայլ պատկեր ամենակերպ անհեթեթութեանց... ուղղակի կամ կողմնակի քմահաճ ոտնահարութիւնք իրաւանց, յանդուգն կամայականութիւնք, նենգամիտ շողփաղփութիւնք և այլ սոցին կարգի անվայել արարք»:

Արամեան դպրոցի արդիւնաւոր ուսուցիչ և երբեմնի տեսուչ Մեսրոպ Վարդապետ Փափազեանը*) 1891ի Ապրիլին թէհրանէն անցաւ Քաւրիզ և ապա Սալմաստ՝ Վան-Վարազայ վանքը երթալու ցանկութեամբ: Ծերունագարդ Վարդապետը (68 տարեկան էր) իր Բարսեղ ծառայի հետ՝ նոյն թուի Մայիս 2ի գիշերը ստոր դաւաղրութեամբ սպանուեցաւ Հաֆթուան գիւղին մէջ: Բազմարդիւն դաստիարակի և ազգային համեստ գործիչի այս եղբրական մահը խոր վիշտ պատճառեց Քաւրիզի հայերուն, մանաւանդ անոր աշակերտներուն, որոնք իրենց ուսուցչի յիշատակին կատարեցին հոգեհանգիստ - սգահանդէս:

Փափազեան Վարդապետի սպանութենէն 4 ամիս առաջ, 1890ի Դեկտեմբեր 28ին, Սալմաստի մէջ, դարձեալ դաւաղրութեամբ, սպանուեցաւ Հայ կաթողիկ Վարդապետ Հայր Սրապիոն Գարոնեանը:

Մահտարածամ-ժանտախտ պատահեցաւ 1892ի ամառը: Քաւրիզն ալ ենթակայ եղաւ այդ սոսկալի հարուածին, որ չորրորդ հազարաւոր կեանքերու Հարուստները Քաւրիզէն փախան իրենց կեանքը փրկելու համար: Մնացին խեղճերն ու աղքատները: Ասոնց հետ մնաց նաև Հովիւ Քաջ Ստեփաննոս Եպիսկոպոսը, որ յիշաւ իւր շքեղ Առաջնորդարանից, գնաց մտաւ Լիլաւայի ժողովրդի տնակները՝ անձամբ մխիթարելու, վհատեալ սրտերը քաջալերելու: — Ես

*) Տիրուհին մեռած ըլլալով, 1888ին Վանի մէջ ընդունեց վարդապետական կոչում և վեղարը՝ ժամանակի Առաջնորդ Գրիգորիս Եպիս. Ալէքսիանի ձեռքով և նշանակուեցաւ միաբան Վարազայ վանքին:

նւմ համար եմ Ապրում, պատասխանեց Սրբազանը իրեն աղաչողներէց մէկին, որ հեռանայ քաղաքից: — Ի՞նչպէս թողնեմ այս խեղճ ժողովուրդը կրակի ու վտանգի բերանում, և հուժկու տղամարդի սիրտը փղձկում է այդ քաղցր սիրուց, արտասունքները գլորում են թուխ այտերի վրայ: ...Անհանգիստ եպիսկոպոսը մի տեղից միւսն է վազում, խորերայի մասին գրքոյկներ է ցրում, խորհուրդներ է տալիս, յուսադրում: Այդ սարսափելի օրերը Սրբազանի առողջ մարմինն էլ չի դիմանում. նա հիւանդանում է... բժիշկը գալիս է, դարձեալ մի ուրիշ բժիշկ... զո՛ւք ջանքեր... Ստեփաննոս Եպիսկոպոսը հոգին տալիս է պրկուած մկանների սաստիկ տանջանքներում՝ Օգոստոս 2ին 1892 թուին, շաբաթ օրը: Թաղման կարգը խիստ անշուք էր. ներկայ էին 500 հոգի երկսեռ բազմութիւն»:

Այսպէս ուրեմն դեռ երիտասարդ, 48 տարեկան, գերեզման իջաւ Ատպատականի Հայոց կրթանուէր և ժողովրդասէր Առաջնորդ Ստեփաննոս Եպիս. Մխիթարեանը, որ թաղուեցաւ Քաւրիզի Մայր Եկեղեցոյ գաւիթի աջակողմը, ուր կայ և շիրիմը, հետևեալ արձանագրութեամբ.

Հովիւ քաջ գանձն իւր դնէ ի վերայ ոյխաւաց
 Հանգիստ Պաւսպան Պարսկահայոց վիճակաւոր Առաջնորդ
 ԱՏՊԱՍԱԿԱՆԻ ՏՐ. ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ԵՊՍ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ
 ՇԻՐԱԿԱՑԻ. Ծնեալ 1844 ամի. Վախնյ. 1892 թ. Օգոս. 2
 Խ օ լ եր ա յ իւ

Էջմիածնի Սինոդի կողմէ 1892ի Սեպտեմբեր 4ին Ատրպատականի Հայոց առաջնորդական տեղապահ նշանակուեցաւ Պարսկա-Հնդկաստանի թեմի երբեմնի առաջնորդական փոխանորդ Նոր Զուղայեցի Խաչատուր Ծայրագոյն Վարդապետ Կարապետեանը, որ Քաւրիզ հասաւ նոյն թուի Հոկտեմբեր 9ին: Սակայն շատ կարճատև եղաւ ստոր պաշտօնավարութիւնը: Խեղճ և անկարող մարդ ըլլալով՝ յիշատակութեան արժանի ճրէէ գործ չկրցաւ ընել: Վախճանեցաւ 1893ի Ապրիլ 11ին Քաւրիզի մէջ և մեծաշուք յուղար-

կաւորութեամբ թաղուեցաւ Լիլաւայի Ս. Սարգիս եկեղեցոյ բակը, ուր և կը մնայ իր գերեզմանը, մարմարեայ տապանաքարով:

Մինչև 1890 աւան թուականները Արամեան դպրոցի փայլուն կամ մռայլ շրջանները կապուած էին առաջնորդներու անձնական ազդեցութեան և գործունէութեան հետ: Յօդուածագիր մը — Երանեանը, հետևեալ տողերը կը գրէ («Արաքս» 1893, Գիրք Ա. էջ 148—149) Արամեան դպրոցի մասին.

«...Արամեան դպրոցը փոքր ի շատէ այժմ կարողանում է օգնութեան հասնել ժողովրդի վերածնութեան գործին՝ տալով թեմի խորքերում եղած գիւղերին ուսուցիչներ և քահանաներ: Բայց և այնպէս այդ դպրոցը դեռ հեռու է իւր նպատակից՝ չունենալով նպատակայարմար ծրագիր և դպրոցը ղեկավարող մի լաւ մանկավարժ: Արամեան դպրոցը փոխանակ անտէր ժողովրդի մէջ ժողովրդական հոգով ազնիւ, մաքուր իդէալներով զինուած առաքեալներ ուղարկելու, պատրաստում է միայն առևտուրի ընդունակ «լեզուագէտ»ներ, որոնք ոչ մի շահով կապուած չեն ժողովրդի հետ:

...Դպրոցը չէ ներշնչում նոցա մէջ ժողովրդական ոգի, իսկ շրջապատող հասարակութեան մթնոլորտը գրեթէ ամբողջապէս առևտրական մթնոլորտ է»: Եւ իսկապէս Արամեան դպրոցը թաւրիցի Հայութեան տուաւ աւելի շատ առևտրականներ, հաշուապահներ, քան թէ ժողովուրդին նուիրած գործիչներ: Բացառութիւնները յարգելի են:

Արամեան դպրոցի Հոգաբարձութիւնը՝ Վաճառակահայպետ Սարգիս Յունանեանի ձեռքով Ղարաղաղի մէջ գրեց քանի մը հաստութարեր գիւղեր: Ուսուցչական կազմի անդամներն էին 1892-1893ին՝ Արեգնագով Ալէքսանեան, Յակոբ Կարապետեան, Վաղինակ Տէրունեան, Արիստակէս Ղարախանեան, Գալուստ Փիլոսեան և Սեղրակ Միրզոյեան՝ 150-50 թուման տարեկան ոտճիկով: Հոգաբարձութիւնը

Վանէն հրաւիրեց նաև քաջ հայկարան Մաղաքիա Պրուգեանը, որ թաւրից հասաւ 1892ի աշնան:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մկրտիչ Ա.ի—Խրիմեան Հայրիկի կոնդակով՝ էջմիածնի միաբան կրթասէր, գրասէր և ազդեցիկ Սուխաս Արեպիսկոպոս Պարգեանցը, 1894ի Յունուարին նշանակուեցաւ Ատրպատականի Հայոց Առաջնորդը, որ նոյն ամսին թաւրից հասաւ և ընդունուեցաւ մեծամեծ պատիւներով: Սուքիաս Արքեպ.ը առաջին առթիւ կազմեց յանձնաժողով մը՝ 1894ի Ապրիլ 29ին, ուսուցիչներէ և բանիմաց անձերէ՝ յանձնարարելով Արամեան դպրոցի համար 1879ին կազմուած ուսումնական ծրագիրը կարգաւ և կազմել ժամանակի պահանջներուն համաձայն «լիամասն առաւելութեամբ կրթական շահերն երաշխաւորող կանոնադրութիւն խմբագրել և առաջարկել մեզ ի հաստատութիւն»:

Սուքիաս Արքեպ.ը արտակարգ եռանդով լծուեցաւ աշխատանքի և մանաւանդ զարկ տուաւ դպրոցական գործի յառաջադիմութեան: Անոր գալէն առաջ Սալմաստի, Ուրմիոյ և Խոյի շրջաններու շրջանային տեսուչն էր Արմենական նշանաւոր յեղափոխական գործիչ՝ անձնուէր և անկաշառ Մկրտիչ Աւետիսեան թէրլէմէզեանը, որ հաստատուն հիմքերու վրայ դրաւ մանաւանդ Սալմաստի գիւղական դպրոցները: Աւետիսեանը Սալմաստի Հայութեան կրթական առաքեալներէն եթէ ոչ անդրանիկ, սակայն լաւագոյնն է, որուն անունը հիացմունքով կը յիշուի: Աւետիսեանը կ'առաջարկէր Սուքիաս Արքեպ.ին դիմել էջմիածին, Կովկաս և դրամ գտնել Ատրպատականի մէջ Կեդրոնական-միջնակարգ դպրոց մը բանալու համար: Այս հարցով զբաղեցաւ նաև Խրիմեան Հայրիկը, որ Կեդրոնական դպրոցի մը հաւանական կառուցման կարծիքներ կ'ուզէր Պարգեանցէն: Ատրպատականի Հայոց համար Թեմական միջնակարգ դպրոցի հարցով զբաղեցան Պարգեան Արքեպ.ը, Յովսէփ Վարդապետ Սարաճեան, Սահակ Եպիս. Այվատ-

եան, Եղեշէ Մ. Վարդապետ Մուրադեան, Մեսրոպ Վարդապետ Մաքսուդեան, Մաշտոց Վարդապետ Փափաղեան և վերջապէս Կարապետ Եպիս. Տէր Մկրտչեանը, որուն օրով 1909ին բացուեցաւ այնքան սպասուած Թեմական-Կենտրոնական միջնակարգ դպրոցը՝ Թաւրիզի մէջ:

Սուքիաս Սրբազանի նախագահութեամբ 1894ի Մայիս 26ին կը կայանայ նորընտիր Հոգաբարձութեան նիստը: Կազմի անդամներն էին Սուքիաս Արքեպ.ը նախագահ, տնօրէն՝ Նազար Գորոյեան, գանձապետ՝ Գրիգոր Մելիք Աղարեան, երեցփոխ՝ Ալէքսան Տէր Օհանեան, կալուածոց կառավարիչ՝ Սարգիս Յունանեան և Ասատուր Միքայէլեան, խորհրդականներ՝ Զիբրայէլ Բուդաղեան և Աւագ Աւագեան, ատենադպիր՝ Մարտիրոս Նազարբէկեան: Այս Հոգաբարձութեան ջանքերով Արամեան դպրոցը վերածուեցաւ միջնակարգ դպրոցի՝ ունենալով Ե. դասարան, համաձայն ժամանակի պահանջներուն: Միջնակարգ դպրոցի համար յարմար չէր Տիգրան Գալֆայեանը պահել իբր տեսուչ, որ այդ պաշտօնը բարեխղճութեամբ կատարած էր 12 տարիներէ ի վեր—1882-1894: Հոգաբարձութեան ցանկութիւնն էր հրաւիրել Սամուէլ Գիւլգաղեանը, որ նախապէս խօսք տուաւ գալու, բայց յետոյ հրաժարեցաւ: Ի վերջոյ Խրիմման Հայրիկի յանձնարարութեամբ Արամեան դպրոցի տեսուչ նշանակուեցաւ Գէորգ Զիլինկիրեանը, որ խռովայոյզ վիճակ մը ստեղծեց դպրոցի մէջ, ընդհարուեցաւ ուսուցիչներու հետ և հրաժարեցաւ՝ մօտ երկու տարի (1894 - 1896) տեսչական պաշտօն վարելէ յետոյ:

Սուքիաս Արքեպ.ը 1895ի վերջերը հեռացաւ Թաւրիզէն: Անոր յաջորդեց 1896ի ամրան՝ կտրուկ, եռանդոտ և ազդեցիկ Յովսէփ Վարդապետ Սարանեանը, որուն պաշտօնավարութեան երկու տարիները փոթորկալից՝ բայց անձնուէր գործունէութեան մը միշտ յիշելի շրջան մը կը կազմեն: Արամեան դպրոցին իբր տեսուչ էջմիածնի ձեմարանէն հրաւիրուեցաւ Արեղնագով Ալէքսանեանը: Բեր-

դաթաղի և Լիլաւայի դպրոցներու հոգաբարձութեան փոխադարձ համաձայնութեամբ զոյգ դպրոցները միացան 1896ի Յուլիս 5ին, տեսուչ ունենալով Արեղնագով Ալէքսանեանը: Միացեալ Հոգաբարձութեան նախագահն էր Յովսէփ Վարդապետ Սարաճեանը, իսկ անդամներն էին՝ Սարգիս Յունանեան, Չաքարիա Նազարբէկեան, Աստուածատուր Փանուէրեան, Ալէքսան Տէր Օհանեան, Ա. Միքայէլեան, Անդրէ Գուլմասեան, Թադէոս Աֆթանդիլեան, Յակոբ Մելիք Սարգսեան, Գրիգոր Մելիք Աղարեան և Գ. Շահնազարեան: Տեսուչը միացեալ դպրոցներու համար կազմեց 24 հոգինոց ուսուցչական խումբ մը: Երկու թաղերու զբոսըներու միացման գործը սակայն տարի մը կը տևէ: Արեղնագով Ալէքսանեանը 1897ին կրստանցնէ Արամեան դպրոցի տեսչութիւնը, իսկ Լիլաւայի Հայկազեան-Թամարեան դպրոցներու տեսչութեան համար ալ 1898ին կը հրաւիրուի յայտնի մանկավարժ Տիգրան Ռաշմաճեանը, որու պաշտօնավարութեան շրջանը (1898 - 1903) իրաւամբ կըրնանք համարել Հայկազեան-Թամարեան դպրոցներու պատմութեան Ոսկեդարը, երբ այդ դպրոցը Ատրպատականի Հայութեան կուտար շրջանաւարտներու հազուագիւտ խումբ մը, որուն անդամները ապագային դարձան կրթական և ազգային անձնուէր գործիչներ: Ասոնցմէ Ատրպատականի — Թաւրիզի համար յայտնի դարձան մանաւանդ Գասպար Յակոբեան, Արմենակ Աֆթանդիլեան, Արմենակ Գերասիմեան, Միքայէլ Ստեփանեան, Լևոն Գրիգորեան (երաժշտագէտ) Բժ. Արմենակ Թ. Աֆթանդիլեան և ուրիշներ:

Իր առաջնորդական եռամեայ պաշտօնավարութեան ընթացքին Ատրպատականի մէջ պատահեցան քաղաքական գանազան դէպքեր, որոնց հանդէպ Սարաճեանը ցոյց տուաւ խոհեմ, հեռատես և կտրուկ վերաբերմունք, արժանանալով թէ պարսից կառավարութեան և թէ իր ժողովուրդի անվերապահ համակրանքին:

Խրիմեան Հայրիկի հայրապետական կոնդակով Ատր-

պատականի Հայոց Առաջնորդ նշանակուեցաւ Սահակ Ար-
 քեապիսկոպոս Այվասեանը, որ 1898ի Հոկտեմբեր 23էն
 գործի անցաւ: Ասոր օրով թէ թաւրիզի և թէ գաւառնե-
 րէն Սալմաստի մէջ կրթական և արդային գործերը արդէն
 մտած էին իրենց բնական հունին մէջ: Սալմաստի Հայոց
 կրթական և մշակութային կեանքի և ձեռնարկներու մէջ
 իբրև գործիչ և ղեկավար՝ ամբողջ 20 տարի արդիւնաւոր
 աշխատանք կատարած է Սամսոն Թաղէոսեանը: Դոկտ.
 Կարապետ Խան Փաշայեանը յամառ ջանքերով յաջողեցաւ
 թաւրիզի մէջ հիմնել «Լսարանական Ընկերութիւն»ը, որ
 ձեռնարկեց ժողովրդական դասախօսութիւններ կազմակեր-
 պելու գործին: Արամեան և Հայկազեան դպրոցներու թա-
 տերասարհներուն մէջ կանոնաւոր կերպով տեղի կ'ունե-
 նային հերթական դասախօսութիւններ, որոնք կը լսուէին
 խուռն բազմութեան կողմէ: Թաւրիզի «Լսարան»ը աւելի
 քան 7 տարիներու արդիւնաւոր կեանք մ'ունեցաւ շնոր-
 հիւ իր հիմնադիր Դոքտ. Փաշայեանի ջանքերուն:

Թաւրիզի մէջ 1890ական թուականներէն գոյութիւն
 ունէին կանանց երեք տարբեր միութիւններ, որոնք յետոյ
 միացան «Թաւրիզի Կանանց Բարեգործական Միացեալ
 Ընկերութիւն» անուան տակ: Այս միութիւնը (որ զանազան
 անուններով շարունակուեցաւ և գոյութիւն ունի ցարդ) իր
 ձեռնարկներով նիւթապէս կը նպաստէր թաւրիզի և գա-
 ւառներու կրթական գործին: Միութեան սկզբնական շրջա-
 նի կարևոր գործիչներէն յիշենք՝ Տիկիններ Սրբուհի Ամա-
 տունի, Հեղինէ Ժորժ, Մարիամ Նազարբէկեան՝ Իսկուհի
 Յակոբեան և դեռ շատերը, որոնք անաղմուկ և արդիւնա-
 ւոր աշխատանք կատարած են:

Այվատեանի օրով Արամեան դպրոցի հոգաբարձուներն
 էին—Չաքարիա Նազարբէկեան, Նազար Գորոյեան, Մար-
 գար Միքայէլեան և Նարիման Մելիք Չոհրաբեան: Արամ-
 եան դպրոցի տեսուչ Արեգնազով Ալէքսանեանի արդիւնա-
 ւոր գործունէութեան մասին Ալ. Տէր Վարդանեանը կը գրէ.

ԱՐԱՄԵԱՆ ԴՊՐՈՑԻ 1901 — 1902 ուսումնական տարեշրջանի ուսուցչական խումբը

Կանգնածներ ձախից—Սարգսիւս Գօրոսեան, Աբրահամ Մեկեղ-Ջահանեան, Նիկիտա Յովհաննիսեան, Աղբակ Զեթակեան: Մէջէ շարք
 ձախից—Արա Մամադ Խան, Յարութիւն Յարութիւնեան, Տիկ. Յարբէկ, Արեգնազով Ալէքսանեան (տեսուչ), Գեորգ Զիլինկիլեան:
 Բարձին կրթնածներ—Վահան Բժշկեան և Գրիգոր Ազաճանեան:

«...Այս համեստ, անաղմուկ և ըստ ամենայնի ընդունակ ու բարեխիղճ մարդու անձնուէր և արթուն տեսչութեան օրով դպրոցը բարձրանում և փայլուն վիճակի է հասնում: Օրիորդաց դպրոցում բացւում է 4-րդ դասարան, ուր առաջին անգամ մեզանում հայ օրիորդը, ի միջի այլոց ուսանում է հայոց հին ու նոր գրականութիւն: ...Պրն. Ալէքսանեանի 11ամեայ տեսչութեան օրօք 3 անգամ վերակազմւում է ուսման ծրագիրը երկսեռ դպրոցների, ուր այդ շրջանում ուսանելիս են եղել 250—300 հոգի աշակերտուհիներ: Արամեան դպրոցի երկարատև գոյութեան ընթացքում, մինչև 1907 թիւը միայն տեսուչ Ալէքսանեանն է, որ պահել է խիստ մանրամասն և կանոնաւոր գործեր: ...Պ. Ալէքսանեանի տեսչական շրջանը կարելի է համարել Արամեան և Ս. Աննայեան երկսեռ դպրոցների ամենափայլուն շրջանը»:

Ինչպէս յիշեցի, Ատրպատականի մէջ Թեմական-Կենտրոնական միջնակարգ դպրոց բանալու ծրագիրը առաջին անգամ ներկայացուց Մկրտիչ Աւետիսեանը, 1894ին, երբ Սալմաստի, Խոյի և Ուրմիոյ գաւառներու շրջանային տեսուչն էր: Իրար յաջորդող առաջնորդներու օրով այդ հարցը միշտ արժարժուեցաւ:

Խրիմեան Հայրիկը 1899ի Մարտ 16 թուակիր նամակով Սահակ Արքեպ. Այվատեանին կը գրէ՝ բացուելիք Կենտրոնական դպրոցի մասին.

«... Այդ դպրոցը սէր պէտք է բացուի և սր գաւառում, ուր աւելի է հայազգի ժողովուրդ: Որչափ ես տեղեկութիւն ունիմ, կարծեմ յարմարագոյն կը թուի Սալմաստու գաւառը որ հայաշատ է և խիտ են գիւղեր, իրարու մօտ: Արդէն Հաֆթուան գիւղում դպրոց կար ուր կ'աշխատէին վանեցի ժուռ ու կոջոպ եղած վարժապետներ: ... Սալմաստու գաւառէն դուրս կանց ուրիշ մի կեդրոն յարմարագոյն և միանգամայն կարևորագոյն: ... Այս ամէն հարցմունքներուս վերայ պէտք է գլուխ գլուխ բաժնելով լիակատար տեղեկութիւն տաս»:

Այվատեանէն յետոյ Ատրպատականի Հայոց Առաջնորդ ընտրուեցաւ Եղիշէ Ծայրագոյն Վարդապետ Մուրադեանը, որուն ջանքերուն շնորհիւ Ատրպատականի թեմն ունեցաւ իր յատուկ Կանոնադրութիւնը և որով ցարդ կը ղեկավարուին թեմական գործերը: Մուրադեանի օրով ԲՃ. Պետրոս Ապանեանը հիմնեց «Թաւրիզի Հայոց Աղքատախնամ Ընկերութիւն»ը, որ գոյութիւն ունի ցայժմ: Եղիշէ Ծ. Վրդպ. Մուրադեանը՝ իր խմբագրութեամբ 1903ին հրատարակեց «Թաւրիզի Հայոց անդրանիկ թերթը՝ «Գործ»ը, որ լոյս տեսաւ միայն մէկ թիւ: Եղիշէ Վրդպ. ի ջանքերուն շնորհիւ Գրիգոր Միրզաբէկեանը Ատրպ. թեմական տպարանին նուիրեց արագատիպ մամուլ-մեքենայ:

Մուրադեանէն յետոյ իբր առաջնորդական փոխանորդներ՝ 1904-1906ին Թաւրիզ եկան Մետրոպ Վարդապետ Մախսեան և Մաքսոց Վարդապետ Փափագեանը (յայտնի Մետրոպ Գահանայի որդին), որ 1904ին Թաւրիզի մէջ հրատարակեց «Ազդարար Առաջնորդարան» շաբաթաթերթը:

Ատրպատականի Հայոց Առաջնորդ ընտրուեցաւ 1906ին յայտնի գիտնական Կարապետ Եպիսկոպոս Տէր Մկրտիչեանը, որ 1909ին հիմնեց Ատրպատականի Հայոց Թեմական-Կենտրոնական դպրոցը և որ գոյութիւն ունի ցարդ՝ իբր ամբողջ իրանահայութեան միակ միջնակարգ դպրոցը: Թեմական դպրոցի հիմնադրութեամբ Կարապետ Եպիս. ր անմահացաւ Ատրպատականի Հայոց պատմութեան մէջ: Իբր Առաջնորդ 1906ին Թաւրիզ եկաւ Եզնիկ Եպիսկոպոս Ապահուցիւն, որ որեւէ գործ չըրած հեռացաւ:

Դառնալով Արամեան դպրոցին պիտի յիշեմ, որ 1901 ին, 24,000 թումանի պատկառելի գումարով մը ապահովուած էր, սակայն «այն առևտրական հայ տները, որոնց մօտ տոկոսով էին տրուած դպրոցական զբաւմանի մի զգալի մաս — սնանկանում են» և դպրոցը նիւթական տափնապի մասնուելով կը փուժէ նաև ուսումնապէս, որով և 1906էն սկսեալ կը փակուին տղաներու Ե. և աղջիկանց Դ. դասարանները: Հոգաբարձական կազմի նոր

ընտրութիւնը կը կայանայ 1906-ին: Նորընտիր Հոգաբարձութեան անդամներն էին — Մելքոն Շահբագեան, Ն. Տէր Օհանեան, Վ. Տէր Օհանեան, Խաչատուր Պատմագրեան և Ալէքսան Բարխուդարեան: Այս Հոգաբարձութիւնը 1907—1908 ուսումնական տարեսկզբին Արամեան տղայոց և Ս. Աննայեան աղջկանց դպրոցներու դասարաններն ու բաժանմունքները կը միացնէ և աշակերտ-ուսիները խառն, երկսեռ կը նստեն դասարաններու մէջ: Վահան Բժշկեանին կը յանձնուի 1907/8 և 1908/9 ուսումնական տարեշրջաններու տեսչութիւնը, որ կը վարէ բարեխղճութեամբ:

Արեւնազով Ալէքսանեանի և Վահան Բժշկեանի տեսչութեան տարիներուն Արամեան դպրոցի մէջ պաշտօնավարած են Հրաչեայ Աճառեան (այժմ մեծանուն գիտնական-լեզուաբան), Նիկողայ Տէր Օհանեան, Հայրապետ Պանիրեան (այժմ տեսուչ Ատրպ. Հայոց Թեմական դպրոցի) և ուրիշներ: Իր տեղին մոռցանք յիշել, որ 1890—1891ին Արամեան դպրոցի մէջ իբր ուսուցիչ պաշտօնավարած է նաև ազգային-յեղափոխական մեծանուն գործիչ Ռոստոմը:

Արամեան դպրոցի Հոգաբարձութեան նոր կազմի ընտրութիւնը կը կայանայ 1909ի Յունիսի սկզբին: Կ'ընտրուին հետևեալները — Դոքտ. Ե. Մ. Սարգիս, Վառամ Փիլոսեան, Վաղարշակ Զաքարեան, Սուրէն Աֆթանդիլեան, Առաքել Պատմագրեան և ապա Ալէքսան Տէր Կարապետեանը: Հոգաբարձութեան այս կազմի կողմէ 1909ի Օգոստոս 25-ին Արամեան դպրոցին իբր տեսուչ կը հրաւիրուի Ալէքսան Տէր Վարդանեանը*), որ եռանդով ու բարեխղճութեամբ գործի կը լծուի և դպրոցի ուսումնական մասի աշխատանքները կը վարէ ձեռնհասօրէն, մինչև 1912ի Յուլիս 19ի հոգաբարձական կազմի նոր ընտրութիւնը՝ հետևեալ անդամներով — Զաքարիա Նազարբէկեան, Զիրբայէլ

*) Հրապարակախօս, հասարակական գործիչ, խմբագիր և 35 տարիներու վաստակաւոր ուսուցիչ-դաստիարակ, որու կրթական գործունէութեան յորելեանը տօնուեցաւ Ղազվիսի մէջ 1927ի դարնան: Այժմ տեսուչ Մասշէղ-Սուլէյմանիի Հայոց ազգային դպրոցի: Զ. Ա.

Բուզաղեան*) (այս երկուքը յետոյ կը հրաժարուին), Գրիգոր Մելիք Ազարեան, Բժ. Վահան Գէորգեան, Ա. Բարխուդարեան, Ալէքսան Տէր Կարապետեան, Առաքել Պատմագրեան, Ա. Մելիք Զոհրաբեան և Յովհաննէս Տէր Թովմասեան: Այս կազմն ալ Արամեան դպրոցին իբր յետուշ կը հրաւիրէ Ալէքսան Տէր Վարդանեանը, որ նոյն եռանդով կը ստանձնէ իր պաշտօնը և արդիւնաւոր գործունէութեամբ կը շարունակէ մինչև 1919ի Մայիսը, ամբողջ 11 տարի: Ալէքսան Տէր Վարդանեանի տեսչութեան տարիներուն Արամեան դպրոցի մէջ իբր ուսուցիչ պաշտօնավարած են — Աւագ Մելիք Արբահամեան, Լևոն Գէորգեան, Լուդվիկ Տատեան, Վարդան Վասիլեան, Վաղինակ Յովսէփեան, Յ. Չաւուշեան, վարժուհիներ՝ օր. Շ Պարթևեան, Զ. Թորգոմեան, պարսկերէնի ուսուցիչ՝ Հասան Զադէ Թարրիզի, Աշոտ Պատմագրեան, Գուրգէն Տէր Մարտիրոսեան և ուրիշներ:

Ալէքսան Տէր Վարդանեանի տեսչութեան տարիներուն գուգադիպեցաւ Արամեան դպրոցի հիմնարկութեան վաթսուներեքամայ յոբելեանը**) (1851-1911), որ մեծաշուք հանդիսաւորութեամբ տօնուեցաւ 1913-ին: Այս յոբելեանը դպրոցին տուաւ 11—12,000 թումանի պատկառելի գու-

*) Եղբարք Թումանեաններէն յետոյ Ատրպատականի Հայութեան ազգային և կրթական հաստատութեանց դրամապէս սատարողներ եղած են նախ Եղբարք Բուզաղեանները և ապա Եղբ. Աւագեանները, որոնց մեծագումար նուիրատուութիւնները անպակաս եղած են տարիներ շարունակ: Եղբ. Բուզաղեանները Արամեան դպրոցին նուիրեցին (1936) հարիւրամեայ յոբելեանի առթիւ 3500 թիւր: Վաճառականապէս Ձիբրայէլ Բուզաղեանի վերաբերմունքը զէպի Ատրպատականի ազգային և կրթական հաստատութիւնները միշտ ալ գնահատութեան արժանացած է:

**) Այս վաթսուներեքամայ հաշուած են Սահակ Եպիս. Սաթուհեանի 1851ին հիմնած դպրոցական շէնքը նկատի ունենալով, իսկ յիշեալ թուականէն առաջ Բերդաթաղի վարժատուն-դպրատունը հաշուի առած չեն, ինչ որ պատմական սխալ է: Արամեան դպրոցի սկիզբը պէտք է ընդունել առնուազն 1835—1836 թուականները: Լ. Ա.

մար մը, որ յատկացուեցաւ Արամեան Թատրոնի շինութեան (1914-1915), Թատրոնի այս շէնքը մօտ 20 տարի լիով ծառայեց իր նպատակին և դարձաւ դպրոցի հաստատութեան արհեստներէն մէկը, որ վերջին տարիներս անգործութեան մատնուած է, քաղաքի կեդրոնէն հեռու գտնուելուն և այլ պատճառներով:

Գէորգ Ե. Կաթողիկոսի կոնդակով 1912ի Սեպտեմբերի սկզբին Ներսէս Վարդապետ Մելիք Թանգեանը (այժմ Արքեպիսկոպոս) կ'անցնի Ատրպատական — Թաւրիզ՝ Թեմական գործերը քննելու և անհրաժեշտ կարգադրութիւններ ընելու համար: Թաւրիզի մէջ Սեպտեմբեր 7-ին կը կայանայ Ատրպատականի Հայոց Թեմական Պատգամաւորական Ժողովը, որ կը լսէ Ներսէս Վարդապետի ընդարձակ զեկուցումը Թեմի անկեալ վիճակի մասին: Ժողովը կը զբաղի նաև Առաջնորդի ընտրութեամբ: Ատրպատականի Հայոց Թեմական-Պատգամաւորական Ժողովը միաձայնութեամբ Առաջնորդ կ'ընտրէ.

«Բարձր. Տէր Ներսէս Վ. Մելիք Թանգեանին Թեմիս Առաջնորդ: Ապա Ժողովը Հայր փոխանորդի») միջոցով սոյն ընտրութեան մասին յայտնելով Բարձր. Հայր Սուրբին նրան կրկին հրաւիրեց Ժողովը և միահամուռ կերպով խնդրեց նկատի ունենալով Թեմիս անմխիթար կացութիւնը չը մերժէ այս ընտրութիւնը»**):

Գէորգ Ե. Կաթողիկոսը կը հաստատէ Ներսէս Վարդապետի ընտրութիւնը, որմէ յետոյ Մելիք Թանգեանը կը լծուի իր ծանր և պատասխանատու պաշտօնին և կը վարէ մինչև այժմ:

Ատրպատականի Հայոց արդի Առաջնորդ Գեր. Տէր Ներսէս Արքեպիսկոպոս Մելիք Թանգեանը ամբողջ 25 տարի է, որ իր ազգանուէր և ժողովրդասէր գործունէութեամբ համբաւ հանած և համազգային համակրանքի ու ժողովրդականութեան արժանացած է: Նա Մեծ Հովանաւորն է Ատրպատականի Հայութեան կրթական և ազգային հաստատութեանց, հետեւաբար նաև Արամեան յոբելեար դպրոցին:

*) Տէր Կարապետ Աւագ Քահանայ Մանուկեան, որ 1909էն մինչև այժմ, ամբողջ 28 տարի կը վարէ Ատրպատականի Հայոց Թեմական Առաջնորդի փոխանորդի պաշտօնը:

**) Արձանագրութեան մատեան Ատրպատականի Հայոց Թեմական Պատգամաւորակ. Ժողովի. Նիստ ԼԳ. 7 Սեպտ. 1912: Լ. Ա.

Իրանի Հզօր և Մեծագործ Վեհապետ ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ ՇԱՀՆՇԱՀ ՄԵԾՆ ՓԱՀԼԵՎԻԻ և Կառավարութեան հանդէպ ցոյց տուած հաւատարմութեան և անձնուէր գործունէութեան համար արժանացած է յարգանքի և խորին վստահութեան:

Տէր Ներսէս Արքեպ. Ի առաջնորդութեան 25ամեակի ընթացքին*) դպրոցական կեանքին զուգընթաց կատարուած են նաև մշակութային բազմատեսակ ձեռնարկներ, որոնցմէ յիշենք՝ Արամեան Թատրոնի հիմնադրութիւնը, Թաւրիզի Հայոց Մշակութային Միութիւնը (1916), Թեմական դպրոցի երբեմնի տեսուչ վաստակաւոր Կ. Պիոնեանի ուսուցչական գործունէութեան 25ամեայ յորհուհանը (1924), մարզական շարժումը (1926), Ատրպատականի Հայ Կանանց Միութիւնը, Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան մասնաճիւղը, հանդէսներ, հանգանակութիւններ, ներկայացումներ: ազգային զանազան ձեռնարկներ, գիւղական դպրոցներ, ազգատախնամ և բարեգործական աշխատանքներ և այլն և այլն: Նորին Սրբազնութիւնը 1926ի Ապրիլին Թեհրան գնաց և յանուն Ատրպատականի Հայութեան մասնակցեցաւ ՇԱՀՆՇԱՀ ՓԱՀԼԵՎԻԻ Թագադրութեան մեծաշուք հանդէսներուն, արժանանալով արքայական շքանշանի:

Արամեան դպրոցի հարիւրամեայ յորելեանին կը զուգադիպի Նորին Սրբազնութեան ծննդեան 70ամեակը՝ 1866—1936, ազգանուէր գործունէութեան 50-ամեակը՝ 1886—1936, հոգևոր կոչման 35ամեակը՝ 1901—1936 և Ատրպատականի Հայոց Առաջնորդութեան 25ամեակը՝ 1912—1936, եթէ Սահակ Եպիս. Սաթունեանը հանդիսացաւ Արամեան դպրոցի հիմնադիրը և իբր այդ անմահացաւ, Տէր Ներսէս Արքեպիսկոպոս Մելիք Թանգեանն ալ իր 25 տարիներու ազգանուէր և անկաշառ գործունէութեամբ, իր անբասիր վարքով, անսահման բարեացակամութեամբ և անկեղծ ժողովրդասիրութեամբ կը գրաւէ բացառիկ և արժանի տեղը՝ Ատրպատականի Հայոց նորագոյն պատմութեան մէջ:

Արամեան դպրոցի տեսուչը 1919—1920 ուսումնական տարե-սկզբէն մինչև այժմ, ամբողջ 17 տարի Միքայէլ Ստեփանեանն է: Իրմէ առաջ բազմամեայ տեսուչներ եղած են՝ Տիգրան Գալֆայեան՝ 12 տարի, Արեգնազով Ալեքսանեան 11 և Ալեքսան Տէր Վարդանեանը 11 տարի: Արամեան դպրոցի պատմութեան մէջ Միքա-

*) Նորին Սրբազնութեան մանրամասն կենսագրութիւնը տես՝ Հայկ Աճէմեան—«Տէր Ներսէս Արքեպիսկոպոս Մելիք Թանգեան. Իւր Ազգային և Հասարակական Գործունէութեան Քառասնամեայ Յորելեանի առթիւ. 1886—1926», Վենետիկ. Մխիթարեան Տպարան, 1926, էջ 52, պատկերազարդ և շքեղ հրատարակութիւն չ. Ա.

յէլ Ստեփանեանի տեսչութիւնն է ամենէն երկարատեւը: Այս 17 տարիներու ընթացքին Արամեան դպրոցի իրար յաջորդող Հոգաբարձութեանց անդամներ եղած են՝ Բժ. Ռուբէն Տէր Ստեփանեան, Բժ. Բ. Բաղդասարեան, Մարգար Յակոբեան, Յովսէփ Աղազարեան, Խաչատուր Մելիք Վարդանեան, Կամսարական (Կամօ), Արտաշէս և Վարդան Խաչատրեան եղբայրները, Արտաշէս Տէր Մարտիրոսեան, Սիմոն Միրզայեան, Աշոտ Աֆթանգիլիան, Հայկ Աֆթանգիլիան, Յովսէփ Խան Յովսէփեան, Ալէք Սազինեան, Մարտիրոս Բաղդասարեան, Միսակ Վարդանեան, Կարապետ Վարդանեան, Մարտին Շաթիրեան, Հմայեակ Աղաբէկեան, Զարին Պետրոսեան, Նազար Նազարբէկեան և Իսրայէլ Մատթէոսեան:

Միքայէլ Ստեփանեանի տեսչութեան 17 տարիներուն՝ Արամեան դպրոցի մէջ պաշտօնավարած ուսուցիչներն են — Վարդան Մելիք Աբրահամեան, Օր. Սաթենիկ Զարգարեան (այժմ Բալախան), Օր. Արշալոյս Գրիգորեան, Վարդան Յովհաննիսեան, Անդրէ Տէր Օհանեան, Աղա Զաֆար, Լեոն Գրիգորեան, Ասատուր Մելիք Աբրահամեան, Շահէն Դիլանեան, Հայկ Աճէմեան, Օր. Աստղիկ Տէր Յարութիւնեան (այժմ Մելիք Աբրահամեան), Օր. Հրաչունի Զաքարեան, Յովակ Ստեփանեան, Տիկ Աննա Յարութիւնեան, Տիկ Նուարդ Յարութիւնեան, Օր. Հերմինէ Զատիկեան (այժմ Արոյեան), Հայկ Կոստյեան, Սամսոն Խաչիկեան, Եղնիկ Քաջունի, Վաղարշակ Քենդիրեան, Մանադ Խան, Օր. Աղէլ Քովմասբէկեան (այժմ Մուրադխանեան), Օր. Անժէլ Պետրոսեան (այժմ Խաչիկեան), Աղա Հաշմ Նաջաթ, Աղա Վաղուդ, Օր. Ալիս Մատթէոսեան (այժմ Հայրապետեան) Լեոն Գէորգեան, Վարդան Միրզա Նալբանդեան և Տիկ Զարուհի Մելիք Վարդանեան:

Իբր տեսուչ Միքայէլ Ստեփանեանը եղած է բարեխիղճ և անձնուէր, համեստ և աշխատասէր հասարակական-կրթական գործիչ մը, որ տարիներ շարունակ կրցած է դպրոցին մէջ ստեղծել ուսուցիչներու փոխադարձ յարաբերութեանց ջերմ և ընկերական մթնոլորտ մը, որ այնքան անհրաժեշտ է կրթական յարկերուն տակ: Նա կանոնաւոր կերպով պահած է իր տեսչութեան 17 տարիներու ամբողջ գործերը — գիւան:

Քանի մը խօսք ալ Արամեան դպրոցի տնտեսական վիճակի մասին: Դպրոցը զրկուեցաւ 24,000 թուման կանխիկ դրամէն՝ վաճառականաց սնանկութեան պատճառով: Դպրոցը Դարադաղ գաւառի մէջ ունէր Նորաշէն, Յոյժ, Զեազահ և Լուլուզի գիւղերը, որոնցմէ կը մնան երեքը՝ տարեկան 150 թումանի աննշան գումար մը տալով: Արամեան Թատրոնը քանի մը տարիներէ ի վեր ոչ միայն դրամական մուտք չի բերեր, այլև ամէն տարի 150—200 թուման նորոգութեան ծախս կը խլէ: Դպրոցապատկան Ս. Աստ-

ուածածնի մատուցը մուտք չի բերեր. այդին տրուած է կապա-
լաուելի մը, որ կը հոգայ միայն ջուրի ծախքը: Դպրոցը ներկայիս
ունի հետեւեալ մուտքերը— թոշակներ՝ 1200 թուման, Աղքատախը-
նամի, Հայ Կանանց Միութեան և որդեգիր սաներ պահողներէն
տարեկան՝ 220 թուման, օդի պետական տուրքի տոկոսներէն՝ 200
թուման, զանազան ձեռնարկներէ՝ 500 թուման, բարերար և կրթա-
սէր անձերէ ստացուած պատահական նուէրներ և նշնցեղոց յիշա-
տակին տրուած գումարներ՝ 200 թուման, Մարէֆի միջոցով տրուած
պետական-կրթական նպաստը այս տարուէն՝ 480 թուման, հա-
մագումար՝ 2800 թուման, մինչդեռ դպրոցի տարեկան ծախսն է
3600 թուման, ուրեմն ամէն տարի բաց ունի 700—800 թուման:

Այժմ Արամեան դպրոցը երկսեռ է և վեցամեայ: Աշակերտու-
թեան թիւը վերջին տարիներու ընթացքին եղած է 180—210, ու-
րոնց քառորդը գրեթէ ձրիավարժ և աղքատիկ սաներ են: Արամ-
եան դպրոցը 1934—1935 ուսումնական տարեկիրքէն իրանական
Սարա անուէր կը կրէ և լրիւ կերպով կը կիրառէ պետական ծրա-
գիրը: Վեց դասարաններու մէջ շարաթական կ'աւանդուին 121 դաս
պարսկերէն լեզու, առարկաներ և 95 դաս հայոց լեզու և կրօն:

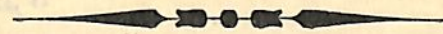
Արամեան դպրոցն իր աւելի քան 100 տարիներու գոյութեան
ընթացքին Հայ ժողովուրդին տուած է 1000 ընթացաւարտ և ա-
ւելի քան 4000 տարրական գրագէտներ: Շուրջ հինգ հազար հողի
այդ դարաւոր կաղնիի հովանիին տակ պատասխարուելով գրճանաչ
դարձած և կամ ուսում, կրթութիւն ստացած են: Ո՛վ կարող է չա-
փել ու կշռել երախտագիտութեան զգացումները, այն հազարաւոր
աշակերտներուն, որոնք Հայ լեզուն ու մայրենի բարբառը սովորե-
ցան Բերդաթաղի դպրատան - վարժատան անշուք յարկի տակ և
Արամեան դպրոցի դասարաններուն մէջ: Տասնեակ տարիներու հո-
լովութիւն մէջ սերունդներ եկան ու անցան և աւանդ թողին մեզ
Հայ դպրոցը, իբր հոգեկան և իմացական անսպառ գանձարան մը,
որուն մէջ առաջնորդներէն սկսեալ մինչև հոգաբարձուներն ու տե-
սուչները, ուսուցիչներն ու աշակերտները՝ ձգեցին իրենց մաքի
լոյսն ու սրտի յոյսը՝ անշէջ պահելու համար Հայ դպրոցի կանթիզը,
որուն լոյսը յաւերժապէս պիտի ցոլա և առկայժէ գեղածիծաղ Իրա-
նի կապոյտ երկնքին տակ, ուր այժմ ՄԵԾՆ ՇԱՀՆՇԱՀ ՓԱՀԼԵՎԻԻ
յաղթական ու հզօր բազուկով կը դարբնուի Իրանի Վերածնու-
թեան Ոսկեդարը:

تذکر

چون عصر حاضر اجازه نمیدهد که در همچو مجلسی که اکثر
مشرکین از اشخاص منورالفکر و دطالع از وضع کنونی دنیا و ترقی معارف
میباشد ابدأ کلمه دایر بشرح و بسط منافع معارف و لزوم تعلم و تربیت
گفته شود و علاوه مقصود اصل از بریا نمودن این جشن اعلان اختتام
صدمین سال از تاسیس این دبستان و یاد آوری از اسم و فتوت گذشتگان
در ظرف صد سال قبل و مقایسه وضع کنونی دبستان با اوضاع ادوار
سابق این دبستان است لذا ضمن شرح تاریخچه دبستان در قسمت لزوم
مساعدت بمعارف توجه علاقه مندان این دبستان و مخصوصاً اشخاصی که
از این دبستان تمام ابتدائی یافته و به درجات عالیة انسانیت نائل شده اند
جلب و بیک جمله موجب عموم حاضرین و غایبین را مخاطب ساخته
متذکر میشویم که استقرار این دبستان منوط بمساعدت های
معارف پرورانه مادی و معنوی شماهاست و بس .

هیئت جشن اختتام صدمین سال تاسیس دبستان صبا

اوقاف که اسم کلیه مدارس تغییر یافته اسم این دبستان هم به صبا موسوم و پروگرام رسمی وزارتى نیز کالاً مجرى میشود -

ربع قرن که جناب خلیفه نرسس ملک تانگیان متصدی خلافت ارمانه آذربایجان میباشد علاوه بر اینکه کلیه امور ارمانه در حال طبیعی جریان دارد مدارس نیز در تمام نقاط جزء بویژه این دبستان که مورد توجه مخصوص شان میباشد ترقی شایان تقدیری نموده است - گرچه هیئت وکلای دبستان در قسمت هر و طه بخود سستی نکرده و در انجام امر وکالت جاهد و ساعی بوده و همچنین اهالی نیز نسبتاً مساعدت داشته اند ولی مشوق اشخاص مذکور جهت خدمت بمعارف جناب خلیفه بوده و بس - این است که هیئت وکلاء و کارکنان دبستان خرسندی خاطر خود را بحضور محترم عرض و سلامت وجود مبارکش را از صمیم قلب خواهان میباشند .

علاوه بر اشخاص معارف پزوری که در این تاریخچه اسم شان برده شد جمع کثیری هم در راه ترقی این دبستان خدمات شایان نموده اند چون ذکر اسم کلیه شان موجب اطالعه کلام و دوری از اصل مقصود میگردد لذا همینقدر ارواح شان را که نگران این مجلس اند مخاطب ساخته میگوئیم دبستانی که شماها از یک قرن پیش بدآید باعقاب و اخلافتان سپرده اید همیندم مانیز محض تشبید اساس آن برای یک قرن دیگر مجلس جشن برپا نموده ایم تاچنانکه از شماها تحویل گرفته ایم به آیندگان یک قرن دیگر تحویل نمائیم .

در اطراف بودجه دبستان

از زمانی که این دبستان (۲۵۰۰۰۰) ریال متضرر گردیده اغلب از حیث امور مالی عقب و در مضیقه میباشد و علاوه در سوابق از نمایشاه ابدات معتناهی هم داشتی که آنهم در این اواخر بکالی منقطع شده است - فقط

چیزی که مایه امید واری و بدان نوالص دبستان نسبتاً تکمیل میشود همانا بذل مساعدت وزارت جلیله معارف و اوقاف میباشد که برای این دبستان در سال (۴۸۰۰) ریال مقرر و احیاء فرموده اند - این است که بیاس سپاسگذاری از شمول همچو عطیة محبی هیئت وکلاء و کارکنان این دبستان تشکر و امتنان خود را بوسیله جناب آقای فهیمی رئیس محترم اداره معارف و اوقاف ایالت شرقی آذربایجان که از روی نیت يك وفطرت تابناك واسطه حقیقی تعدیل و شمول مراحم مقام محترم وزارتى باین دبستان گردیده بمقام محترم وزارت جلیله معارف و اوقاف عرض و سلامت آتوزیر بی نظیر بلند مرتبت و ازدیاد توجه و جیه جناب آقای فهیمی باین دبستان معمر را از ته دل خواستاریم .

بودجه دبستان

عایدات سال جاری دبستان در حدود (۲۹۰۰۰) ریال بشرح ذیل می باشد :

- ۱- از وزارت جلیله معارف و اوقاف ۴۸۰۰ ریال
- ۲- از ماهیانه شاگردان ۱۲۰۰۰ »
- ۳- از جشن دبستان و غیره ۵۰۰۰ »
- ۴- از مساعدتهای متفرقه ۲۰۰۰ »
- ۵- از متوفیون و مقویات ۲۰۰۰ »
- ۶- از عایدات قراء دبستان ۱۲۰۰ »
- ۷- از رسومات (غیر دولتی) ۲۰۰۰ »

مخارج دبستان بالغ بر (۳۵۰۰۰) ریال است از روی همین محاسبه از بودجه دبستان تقریباً (۶۰۰۰) ریال جای خالی میماند .

دروس دبستان تغییرات کلی رخ داده و از آن زمان علوم متفرقه غیر شرعیه پیشرفت داشته است - مرحوم خلیفه در تعقیب همین نظریه مرحوم سامویل گلزادیان را که از اهالی جلفای اصفهان بوده بمدیریت این دبستان دعوت نموده است -

مرحوم گلزادیان علاوه بر اینکه مدرسه را در دوره تصدی خود به منتهای ترقی رسانده در سه زبان نیز (فارسی - فرانسه - ارمنی) حایز مقام استادی بوده و او اول کسی بوده است که کتاب شهیر شاهنامه فردوسی علیه الرحمه را از زبان پارسی با رمنی بنظم و نثر ترجمه کرده است .

از سال ۱۸۷۹ که مرحوم موشغیان خلیفه شده وی نیز از طرف علائق قلبی بمعارف علاوه بر خدماتی که نسبت باین دبستان نموده شخصا مدیریت مدرسه را هم عهده دار و برای تحکیم اساس دبستان و انتظام دائمی امور آن هیئت و کلاء برای دبستان انتخاب نموده است - انتخاب و کلاء در این دبستان هم از وی بیادکار مانده است .

در سال ۱۸۸۳ که از سالهای خلافت مرحوم دردانیان بوده برادران طومانیان از جیب ثروت شخصی عمارتی برای تأسیس دبستان اناث در جنب دبستان بنا نموده اند و هنوز یادکارشان باقی و ذکر خیرشان در افواه جاری است .

از سال ۱۸۸۶ که مرحوم استپانوس مختاریان خلیفه شده مشارالیه نیز بنوبه خود از هیچگونه مساعدت مضایقه نکرده چنانکه در اثر ترغیب خلیفه مذکور و کلاهی دبستان که مرحوم زاکار نظر بیگیان - هواکیم نرجان - سرکیس هوانسیان بوده اند خدمات برجسته و فداکاری های قابل تمجیدی در راه پیشرفت امور دبستان بعمل آورده اند و برای ازدیاد عایدات دبستان مبلغ هنگفتی جمع و برای امکان حصول انتفاع از آن در ولایت (قراجه داغ) چهار قطعه قریه خریداری نموده اند .

در سال ۱۸۹۴ که از سالهای خلافت مرحوم سوکیاس بوده در نتیجه مواظبت مشارالیه مرحوم عده کلاسهای دبستان زیادت یافته و چندی باسم دبستان ودبیرستان برقرار بوده است - پس از خلیفه مذکور چند نفر مدیر برای مدرسه انتخاب شده ولی در زمان مدیریت شان امور مدرسه چندان پیشرفت نداشته تا اینکه نوبه مدیریت بمرحوم هابدناکوپ آلکسانیانس رسیده است - آلکسانیانس خودش از فارغ التحصیلین این مدرسه بوده اصل و کمال ولیاقت و کفایت مشارالیه مورد توجه خلیفه وقت شده از طرف خلیفه برای اتمام دوره تحصیلات بسه کلیسا فرستاده شده و پس از تکمیل معلومات بمدیریت این دبستان مبعین شده است - مشارالیه در اجرای پروگرام باصول اروپ چنانکه شاید و باید کوشیده و علاوه بکتابخانه برای مدرسه تاسیس و عده کلاسهای اناث را افزوده و عده شاگردان در زمان وی بالغ به (۲۷۰) نفر شده است - فقط چیزی که دریابان مدیریت وی سبب عقب افتادگی امور مالی مدرسه و موجب اسردگی خود او و سایر علاقه مندان معارف گردیده (۲۵۰۰۰) تومان تضرر مدرسه شده که پیش تجار داشته و تجار مذکور ورشکست شده اند - تضرر مذکور و عدم تکافوء بودجه اختلاط مدرستین ذکور و اناث را ایجاد نموده است .

از سال ۱۹۰۹ تا ۱۹۱۹ مدیریت دبستان بمهدی آلکساندر درواریانان واگذار شده در زمان مدیریت وی نیز دبیرستان سروشی تاسیس و کلاص های متوسطه بدانجا فرستاده شده باز مدرسه از آنوقت شش کلاسه شده است از سال ۱۹۱۹ تا حال که قریب هفده سال است مدیریت دبستان بمهدی آقای میکائیل استپانیان که در حقیقت از هر حیث بمدیریت استحقاق والویت دارد واگذار شده و در تمام این مدت دبستان ششکلاسه و امور آن منظم و آموزگاران مشرب و مبرز میباشند - اسم این دبستان در سوابق به آرامیان اشتهار داشته ولی از سال گذشته بر حسب امر وزارت جلیله معارف و

اصل تاریخ تأسیس دبستان صبا

در اوایل قرن هیجدهم (تقریباً دوست سال قبل) همین دبستان صبا در جنب کلیسا اسم و شکل مکتب داشته و در آن علوم شرعیه تدریس میشده - کم کم بمقتضیات زمان تغییر شکل داده تا اینکه در سال ۱۸۳۵ بهمت و فتوت مرحوم مسروب طاغیاتیان بکلی از شکل مکتب خارج و اسم دبستان بخود گرفته است

مرحوم طاغیاتیان از اهالی ایروان و از دانشکده کلکنه دیپلمه و در اکثر علوم زمان خود متبحر و مخصوصاً در املاء و اشاء بد طولائی داشته است - مشارالیه ضمن مسافرت به هندوستان دو سال در تبریز اقامت جست و همین دبستان را از خود بیادگار گذاشته است - مرحوم طاغیاتیان علاوه بر فداکاریهایکه در راه معارف بویژه در تحکیم اساس این دبستان نموده شخصاً هم تدریس کرده و هنوز یکباب اطاق از مدرس وی بحالت اولیه باقی میباشد - پس از مسافرت مرحوم طاغیاتیان چند تن دیگر از وابستگان معارف با راهنمایی مرحوم خلیفه بوغوس که منظور مقدس طاغیاتیان را جداً تعقیب نموده در ابقاء دبستان و پیشرفت امور آن لایزال معاضدت بعمل آورده تا اینکه در سال ۱۸۵۱ مرحوم صحاک خلیفه از طرف سه کلیسا به تبریز وارد شده است - مرحوم صحاک نیز در تشیید اساس دبستان زحمات بسیار کشیده و تا ورود مشارالیه دبستان عمارت مخصوصی نداشته و محل فعلی دبستان و خلیفه گری آنگاه آرامگاه بوده بر حسب تجویز و امر مشارالیه قبرها را نبش و استخوانهای اموات را جمع و در جنب کلیسا دفن و آرامگاه را محصور و در آن عمارت دبستان را بنا نموده اند - باینکه در طول

مدت ساختمان بعضی از ارامنه تقدم پرست از نقطه نظر جهالت محض نبش قبرها و تأسیس دبستان آنهم در جای گورستان را بر خلاف کیش و آئین بنداشته از ممانعت علنی و مخالفت مخفی فروگذاری نکرد، و هدم دیوارهای فضای آرامگاه را نوعی از ثواب دانسته و شبها در کندن دیوارها اصرار داشتند ولی مرحوم صحاک خلیفه بدون تغییر حال بادالالت و تنبیه ساختمان دبستان را در ظرف دو سال با تمام رساند -

میقوان گفت که مؤسس دبستان در حقیقت مسروب طاغیاتیان و بانی عمارت مرحوم صحاک خلیفه بوده است -

پس از مرحوم صحاک خلیفه چند نفر خلیفه دیگر نیز که من باب ذکر خیر اسمشان هم یادآوری میشود «خلیفه گریکور - خلیفه ها کوپ خلیفه و هابتیان - خلیفه آندریاس - خلیفه موشخ - خلیفه بار تودیانس» هر یک بنوبه خود ضمن ایفای وظیفه خلیفه گی در پیشرفت امور دبستان مجاهدت وافیه بعمل آورده اند -

میرزین ایشان مرحوم خلیفه و هابتیان بوده که در سال ۱۸۶۴ بطهران مسافرت و از ناصرالدین شاه تقاضای بذل مساعدت بدبستان نموده تا در نتیجه باصدار فرمان دوست تومان مستمری در سال برای دبستان که عین فرمان هم فعلاً مضبوط میباشد موفق گردیده و مستمری مذکور تا این اواخر که مستمریات بکلی منقطع گشته هر سال وصول و صرف نواص بودجه دبستان میگردد و از زمان استمرار مستمری مذکور تدریس زبان فارسی در این دبستان پیشرفت کرده است -

محاسبات دبستان در سال ۱۸۷۲ که مرحوم گریکور ها کوپیان خلیفه بوده منظم و عایدات آن در اثر تشویق خلیفه مرحوم از بذل هدایای اغنیاء متزائد دبستان دارای (۲۵۰۰۰) تومان نقدیه گردیده است -

از تاریخ ۱۸۷۴ که خلافت مرحوم آندریاس شروع شده در مواد

بنام همایون شاهنشاهی

موجب بسی مسرت است که عموم ملت ایران در این عصر سعادت اثر از توجهات شاهنشاه جوان بخت «اعلیحضرت رضا شاه پهلوی»، خلدالله ملکه و سلطانه در شاهراه تجدد و تمدن قدم گذاشته و باهدایت قائد توانا و سرپرست عظیم الشان خود روز بروز بسعادت قرین و نسبت بهم ایف و دررفع و ضر شریک و ازثمره مدنیت سهیم و بدون استثناء از انواع نعم متنعم میگردد - سپری شدن روزهای تیره و تار و حصول این همه ترقیات و معیرالمعقول را یگانه معیار حساس همانا وسعت معارف و میزان بودجه آن میباشد و بس - از مقایسه زمان حاضر باقبل از دوره پهلوی ثابت و مدلل میشود که ملت از توسعه یافتن معارف بچه اندازه از مذلت رها و چقدر بسعادت نزدیکتر و چه مقدار از دریای فلاکت بساحل نجات سوق گردیده است -

زهی خوشوقتیم که اختتام صدمین سال از تأسیس این دبستان کوچک ما که مدت یکقرن تمام با تعلیم و تربیت در انویر افکار خدمت نموده باهمچو دوره مشعشع مصادف و خدمات حقیر آن توجه وزارت جلیله معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه را بخود جلب و استحقاق استقرار - ۴۸۰۰ - ریال مساعده در سال را یافته است - از بذل این مقدار مساعدت و تعدیل وزارت جلیله معارف بانهایت افتخار و امتنان سپاسگذار و بقاء و سلامت ذات مقدس اعلیحضرت همایون شاهنشاهی را که عموم افراد ملت در پیشگاه معدلتش مساوی و از ثمره وحدت ملی برخوردار میشوند از ایزد بی نیاز نیازمند میباشیم .

اعلیٰ حضرت ہمایون شاہنشاہ پهلوی کیپرہ

باجازة نمرة ۵۰ ادارة معارف و اوقاف ایالت شرقی آذربایجان

و اجازة نمرة ۴۱ ادارة شهر بانی طبع گردید

ناشر

هیئت جشن اختتام صدمین سال تأسیس دبستان صبا

تاریخچه صد ساله دبستان صبا

(۱۳۱۴-۱۲۱۴)

بقلم هاشم نجات

۱۳۱۵

تبریز

تبریز چاپخانه خلیفه گری

مشتاق

کتابخانه مرکزی دانشگاه تبریز

کتابخانه مرکزی دانشگاه تبریز

(۳۱۶۱ - ۳۱۶۱)

کتابخانه مرکزی

۳۱۶۱

تبریز

کتابخانه مرکزی

ناشر

هیئت جشن اختتام صدمین سال تأسیس دبستان صبا

تاریخچه صد ساله دبستان صبا

(۱۳۱۴ - ۱۲۱۴)

بقلم هاشم نجات

۱۳۱۵

تبریز

تبریز چاپخانه خلیفه گری

« Ազգային գրադարան

NL0231727

51.230